

A portrait of Zygmunt Krasiński, a young man with curly hair, wearing a red jacket and a white lace collar. He is holding a sword in his right hand. The background shows a landscape with a river and trees.

ZYGMUNT KRASIŃSKI

Nie-Boska komedia

ZYGMUNT KRASIŃSKI

Nie-Boska komedia

„Do błędów, nagromadzonych przez przodków, dodali to, czego nie znali ich przodkowie — wanie się i bojaźń; — i stało się zatem, — że zniknęli z powierzchni ziemi i wielkie milczenie jest po nich¹”.

Bezimienny

„To be, or not to be, that is the question²”.

¹*Do błędów nagromadzonych...* — dwa pierwsze wydania (1835, 1837), a także rękopiśmienna kopia jako źródło cytowanych słów podają *Koran ks. 2, wers. 18*. Jak stwierdził Kleiner (w poprzednich wyd. Bibl. Nar.) — zdania takiego w *Koranie* nie ma, a wskazane miejsce poświęcone jest potępieniu niewiernych, którzy „podobni są ludziom zatykającym sobie uszy przed grzmotem”. W III wydaniu motto podpisane zostało: „Bezimienny”, co oznaczać miało samego autora *Nie-Boskiej komedii* wydawanej anonimowo. W użyciu tego motto można dopatrzyć się charakterystyki sytuacji arystokracji i osobistego stosunku Krasińskiego do własnej klasy. [przypis redakcyjny]

²*To be or not to be...* (ang.) — Być albo nie być — oto jest pytanie. Jest to początek słynnego monologu Hamleta z tragedii Szekspira. Krasiński wraz

Hamlet

Poświęcone Marii³

z wieloma współczesnymi uważał te słowa za wyrażenie, którego sens w pełni mogło zrozumieć pokolenie romantyków. „Nigdy na tym świecie nie znalazłem nic, co by dla mnie dorównywało sile nieodpartej, mocy magicznej tego wiersza...” — pisał poeta w liście z r. 1834 do Joanny Bobrowej, dodając: „Dziesięć razy na dzień jest on na mych ustach lub w mej myśli”. [przypis redakcyjny]

³*Poświęcone Marii* — pod imieniem Marii ukrywa się kobieta, która w tym okresie (1834–1838) odegrała w życiu uczuciowym Krasińskiego wybitną rolę — Joanna Bobrowa. W wyd. III utworu dedykacji brak. Dedykowanie utworu osobie o tym samym imieniu co bohaterka dramatu, żona hrabiego Henryka, pobudziło niektórych krytyków do snucia pomysłów interpretacyjnych: „Dedykowanie utworu Marii staje się pięknem już w pierwszej przygrywce poetycznej orkiestry, a występuje i później, kiedy w wyrażeniu: Maria, imieniu o podwójnym sensie, zjawia się amfibolia marzycielskiej miłości. Czy jest to nieszczęśliwa żona bohatera, której nieskończona wierność została nagrodzona obłąkaniem, czy już tu jest to apoteoza katolicyzmu: Maria gwiazda morza, wieczny symbol macierzyńskiej miłości? Są to aluzje do obu, do żadnej z osobna, aluzje, które stapiają się w jedną wierność kobiecą” (A. Jung, *Ein polnischer Dante* [w:] *Charaktere, Charakteristiken und vermischte Schriften*, Königsberg 1848, s. 26). [przypis redakcyjny]

CZEŚĆ PIERWSZA⁴

Gwiazdy wokoło twojej głowy — pod twoimi nogi fale morza — na falach morza tęcza przed tobą pędzi i rozdziela mgły — co ujrzysz, jest twoim — brzegi, miasta i ludzie tobie się przynależą — niebo jest twoim — chwale twojej niby nic nie zrówna. —

*

Ty grasz cudzym uszom niepojęte rozkosze. — Splatasz serca i rozwiązujesz gdyby⁵ wianek, igraszkę palców twoich — łzy wyciskasz — suszysz je uśmiechem i na nowo uśmiech strącasz z ust na chwilę — na chwil kilka — czasem na wieki. — Ale sam co czujesz? — ale sam co tworzysz? — co myślisz? — Przez cie-

⁴Epicko-liryczne partie *Nie-Boskiej komedii* porównywane były często przez badaczy utworu do uwertur muzycznych. Pełnią one jakby funkcję komentarza do części dramatycznych. Cytowany już A. Jung pisał: „(...) jak powabnie rzuca poeta między opadającą a wznoszącą się kurtyną ciągle nową harmonię tonów, która wprowadza nas w to, co nadchodzi. Te poetyczne intermezza godne są najwyższej uwagi. Ich istota jest całkowicie muzycznej natury, a za każdym razem stanowią uwerturę do tego, co ma nastąpić” (s. 25–26). [przypis redakcyjny]

⁵*gdyby* — jakby, jak gdyby to był (wianek). [przypis edytorski]

bie płynie strumień piękności, ale ty nie jesteś
pięknością. — Biada ci — biada! — Dziecię,
co płacze na łonie mamki — kwiat polny, co
nie wie o woniach swoich, więcej ma zasługi
przed Panem od ciebie. —

*

Skądżeś powstał, marny cieniu, który znać
o świetle dajesz, a światła nie znasz, nie widzia-
łeś, nie obaczysz? Kto cię stworzył w gniewie
lub w ironii? — Kto ci dał życie nikczemne,
tak zwodnicze, że potrafisz udać Anioła chwi-
lą, nim zagrążniesz w błoto, nim jak płaz pój-
dziesz czołgać i zadusić się mułem? — Tobie
i niewieście jeden jest początek⁶ —

*

Ale i ty cierpisz, choć twoja boleść nic nie
utworzy, na nic się nie zda. — Ostatniego nę-

⁶*Tobie i niewieście jeden jest początek* — zgodne to z poglądem Krasińskiego wyrażonym w liście do Reeve'a, że kobiety to istoty „zupełnie ziemskie”, mające jednak zdolność „do stania się aniołami w chwili jednej” (list z 5 II 1833). [przypis redakcyjny]

dzarza jęk policzon⁷ między tony harf niebieskich. — Twoje rozpacze i westchnienia opadają na dół i Szatan je zbiera, dodaje w radości do swoich kłamstw i złudzeń — a Pan je kiedyś zaprzeczy, jako one zaprzeczyły Pana. —

*

Nie przeto wyrzekam na ciebie, Poezjo, matko Piękności i Zbawienia. — Ten tylko nieszczęśliwy⁸, kto na światach poczętych, na światach, mających zginąć, musi wspominać lub przeczuwać ciebie — bo jedno tych gubisz, którzy się poświęcili tobie, którzy się stali żywymi głosami twej chwały. —

*

Błogosławiony ten, w którym zamieszkałaś, jak Bóg zamieszkał w świecie, niewidziany, niesłyszany, w każdej części jego okazały,

⁷*policzon* — dziś: policzony. Jest to bardzo charakterystyczna dla Krasińskiego skrócona forma (np. *zbawion* zamiast: *zbawiony* itp.). [przypis edytorski]

⁸Nieszczęśliwym jest poeta, który dostrzega obiektywnie istniejącą poezję i odtwarza ją w sferze materialnej, a więc takiej, która musi ulec zagładzie. Błogosławionym zaś jest ten poeta, którego samo życie jest poezją. [przypis redakcyjny]

wielki, Pan, przed którym się unizają stworzenia i mówią: „On jest tutaj”. — Taki cię będzie nosił gdyby gwiazdę na czole swoim⁹, a nie odzieli się od twojej miłości przepaścią słowa. — On będzie kochał ludzi i wystąpi mężem pośród braci swoich. — A kto cię nie dochowa, kto zdradzi za wcześnie i wyda na marną rozkosz ludziom, temu sypniesz kilka kwiatów na głowę i odwrócisz się, a on zwiędłymi się bawi i grobowy wieniec splata sobie przez całe życie. — Temu i niewieście jeden jest początek.

⁹Rozważania zawarte w tym wstępie do Części I oddziaływały wyraźnie na Słowackiego, który w *Beniowskim* przeciwstawienie poezji-sztuki i poezji-życia ujął w znane, wersety: „(...) Roję / Śnię, tworzę; harfy używam lub bicza / I to jest moja poetyczna droga.— / Lecz z mego życia poemat — dla Boga” (III, 341–344). W *Odpowiedzi na „Psalmy przyszłości”* pisał: „Jam spróbował na mej głowie / Na kształt perły kałakuckiej / Nosić gwiazdę myśli ludzkiej / I z tą gwiazdą żyć surowie” — jest to według Kleinera aluzja do obrazu owego „błogosławionego”, który poezję nosi na czole „niby gwiazdę”. Problem jedności poezji i życia nurtował świadomość romantycznego pokolenia. Kleiner stwierdza w przypisie: „Mickiewicz przecież zerwie z poezją, by życie w poemat zmienić”. Przytacza też w tym miejscu, rozważania romantyków niemieckich, Z. Wenera i Justinusa Kernerera. Ten ostatni twierdził, że „prawdziwa poezja milczy tak jak ból prawdziwy”. [przypis redakcyjny]

ANIOŁ STRÓŻ¹⁰

Pokój ludziom dobrej woli — błogosławiony pośród stworzeń, kto ma serce¹¹ — on jeszcze zbawion być może. — Żono dobra i skromna, zjaw się dla niego — i dziecię niechaj się urodzi w domu waszym. —

przelatuje

CHÓR ZŁYCH DUCHÓW

W drogę, w drogę, widma, lećcie ku niemu! — Ty naprzód, ty na czele, cieniu nałożnicy, umarłej wczoraj, odświeżony w mgle i ubrany w kwiaty, dziewico, kochanko poety, naprzód. —

W drogę i ty, sławo, stary orle wypchany w piekle, zdjęty z palu, kędy cię strzelec zawiesił w jesieni — leć i roztocz skrzydła, wielkie,

¹⁰Nad słowami Anioła Stróża w wyd. I i II znajduje się epigraf: „*De toutes les bouffonneries la plus sérieuse est le mariage*”. *Figaro*. („Ze wszystkich błazeństw najpoważniejszym jest małżeństwo”. Beaumarchais, *Wesele Figara*). [przypis redakcyjny]

¹¹*Nie-Boska komedia* została uznana przez Kleinera za dramat „o braku serca”. Choć w tej formule nie mieści się cała skomplikowana problematyka dramatu, niewątpliwie w utworze, któremu autor chciał nadać charakter moralitetu chrześcijańskiego, operowanie wskazaniem etyki chrześcijańskiej z jej podstawowym nakazem miłości Boga i bliźniego — nabiera szczególnej wagi. [przypis redakcyjny]

białe od słońca, nad głową poety. — Z naszych sklepów wynidź, spróchniały obrazie Edenu¹², dzieło Belzebuba¹³ — dziury zalepiem i rozwiedziemy pokostem — a potem, płótno czarodziejskie, zwiń się w chmurę i leć do poety — wnet się rozwiąż naokoło niego, opasz go skałami i wodami, na przemian nocą i dniem. — Matko naturo, otocz poetę!

¹²*Eden* (hebr.) — raj. [przypis redakcyjny]

¹³*Belzebub* (z hebr.) — w *Nowym Testamencie* pan piekiel i przywódca złych duchów. W utworze Krasińskiego ma on być twórcą „spróchniałego obrazu” raju, który to obraz — niby dekorację teatralną — złe duchy przechowują w sklepach, czyli podziemiach (staropolskie: *sklep* — piwnica, loch, podziemie). Wokół interpretacji obrazu Edenu rozwinęła się polemika między A. Łuckim a Z. Niemojewska-Gruszczyńską (A. Łucki, *Obraz Edenu w „Nie-Boskiej komedii”*, „Ruch literacki”, nr 3, s.65–67; Z. Niemojewska-Gruszczyńska, *W sprawie obrazu Edenu w „Nie-Boskiej komedii”*, tamże, nr 5, s. 133–135; A. Łucki, *Jeszcze w sprawie obrazu Edenu w „Nie-Boskiej komedii”*, tamże, nr 6, s.191–192). Kleiner sądzi, że obraz Edenu to przyroda „zespolona z jakimiś utopijnymi marzeniami”, „że plan pierwotny był odmienny”, przyroda „miała być narzędziem szatana”, kuszącego wyobrażnię poety. Za tą interpretacją idzie też wyd. Libery i Sawrymowicza. Według M. Janion interpretacja Edenu jako jednej z trzech wizji–kuszeń może być dwojaka. Po pierwsze można uznać, że Eden stanowi tu synonim natury, tak jak rozumieli ją romantycy: to raj utracony, stan naturalnej szczęśliwości, przeciwieństwo życia w cywilizacji, prosty i harmonijny żywot. Ale można rozumieć ów symboliczny Eden jako oświeceniowy „stan naturalny” człowieka związany z filozoficzną utopią XVIII-wiecznych racjonalistów. Wtedy pokusę szatańską łączyć należy z obrazem przyszłego szczęścia ludzkości, jaką roztacza Pankracy w rozmowie z hrabią Henrykiem. [przypis redakcyjny]

*Wieś — kościół — nad kościołem ANIOŁ STRÓŻ
się kotysze.*

[ANIOŁ STRÓŻ]

Jeśli dotrzymasz przysięgi na wieki, będziesz
bratem moim w obliczu Ojca niebieskiego.

znika

*Wnętrz¹⁴ kościoła — świadki — gromnica
na ołtarzu. —*

KSIĄDZ

ślub daje

Pamiętajcie na to. —

*Wstaje para — MĄŻ ściska ręką żony i oddaje
ją krewnemu — wszyscy wychodzą — on sam
zostaje w kościele.*

[MĄŻ]

Zstąpiłem do ziemskich ślubów¹⁵, bom zna-
lazł tę, o której marzyłem — przeklęstwo¹⁶ mo-

¹⁴*Wnętrz* — wewnątrz. [przypis redakcyjny]

¹⁵*Zstąpiłem do ziemskich ślubów* — najważniejsze znaczenie dla Męża miały „śluby duchowe” — niebiańskie. Śluby ziemskie zatem były pewnego rodzaju „zniżeniem”, zstąpieniem z wyżyn niebiańskich do ziemskiej rzeczywistości. [przypis redakcyjny]

¹⁶*przeklęstwo* — forma oboczna do: przekleństwo, przekłętwo. Mąż niejako sam sprowadza na siebie klątwę. Kleiner pisze przy tej okazji, że „romantycy chętnie wiązali losy tragiczne z klątwą jakąś tajemniczą (...) wracano w ten sposób do

jej głowie, jeśli ją kiedy kochać przestanę. —

*

*Komnata pełna osób — bal — muzyka —
świece — kwiaty. — PANNA MŁODA walcuje i po
kilku okręgach staje, przypadkiem napotyka męża
w tłumie i głowę, opiera na jego ramieniu.*

PAN MŁODY

Jakżeś mi piękna¹⁷ w osłabieniu swoim —
w nieładzie kwiaty i perły na włosach twoich
— płoniesz ze wstydu i znużenia — o, wiecz-
nie, wiecznie będziesz pieśnią moją. —

idei starożytnego fatum”. Tu jednak klątwa nie jest tajemnicza. Zanik uczucia do Żony wywołuje skutki, które mieszczą się w ramach motywacji psychologicznej (oczywiście w zakresie dramatu rodzinnego). [przypis redakcyjny]

¹⁷Scena ta między Panem Młodym a Panną Młodą, naszkicowana jak migawka weselna, odezwie się echem w analogicznej scenie *Wesela* Wyspiańskiego. Na szkicowość scen w *Nie-Boskiej komedii* zwracano wielokrotnie uwagę. Już Mickiewicz w wykładzie o *Nie-Boskiej...* w *Prelekcjach* paryskich mówił: „Sytuacje są ledwie zarysowane: cała ta ponura powieść z życia domowego zawarta jest w stu wierszach, opowiedziana na jednej karcie; ale każde słowo jest jakby kroplą wyciśniętą z ogromu cierpień i bóleści. Osoby przesuwają się jak cienie w latarni czarnoksiężskiej; ukazują nam swój profil, rzadko kiedy pełne oblicze. Mimocho-dem jeno rzucają nam kilka słów; ale rozważając, rozbierając te słowa, można by uzupełnić ten obraz” (Kurs III, wykład VIII). [przypis redakcyjny]

PANNA MŁODA

Będę wierną żoną tobie, jako matka mówi-
ła, jako serce mówi. — Ale tyle ludzi jest tutaj
— tak gorąco i huczno. —

PAN MŁODY

Idź z raz jeszcze w taniec, a ja tu stać będę
i patrzeć na cię, jakem nieraz w myśli patrzył
na sunących aniołów. —

PANNA MŁODA

Pójdę, jeśli chcesz, ale już sił prawie nie
mam. —

PAN MŁODY

Proszę cię, moje kochanie. —

Taniec i muzyka.

*

Noc pochmurna — DUCH ZŁY *pod postacią*
dziewicy, lecąc —

[DUCH ZŁY]

Niedawnom jeszcze biegała po ziemi w taką
samą porę — teraz gnają mnie czarty i każą
świętą udawać. —

leci nad ogrodem

Kwiaty, odrywajcie się i lećcie do moich włosów. —

leci nad cmentarzem

Świeżość i wdzięki umarłych dziewic, rozlane w powietrzu, płynące nad mogiłami, lećcie do jagód moich. —

Tu czarnowłosa się rozsypuje — cienie jej pukłów, zawieśnijcie mi nad czołem. — Pod tym kamieniem zgasłych dwoje ocz błękitnych — do mnie, do mnie ogień, co tlał w nich! — Za tymi kraty sto gromnic się pali — księżnę dziś pochowano — suknie atlasowa, biała jak mleko, oderwij się od niej! — Przez kraty leci suknie do mnie, trzepocząc się jak ptak — a dalej, a dalej. —

*

Pokój sypialny — lampa nocna stoi na stole i blisko oświeca MĘŻA śpiącego obok ŻONY. —

MĄŻ

przez sen

Skądże przybywasz, nie widziana, nie słyszana od dawna — jak woda płynie, tak płyną

twoje stopy, dwie fale białe — pokój świątobliwy na skroniach twoich — wszystko, com marzył i kochał, zeszło się w tobie.

przebudza się

Gdzież jestem! — ha, przy żonie — to moja żona. —

wpatruje się w ŻONĘ.

Sądziłem, że to ty jesteś marzeniem moim, a otóż po długiej przerwie wróciło ono i różnym jest od ciebie. — Ty dobra i miła, ale tamta... Boże — co widzę — na jawie —

DZIEWICA

Zdradziłeś mnie.

znika

MAŻ

Przeklęta niech będzie chwila, w której pojąłem kobietę, w której opuściłem kochankę lat młodych, myśl myśli moich, duszę duszy mojej...

ŻONA

przebudza się

Co się stało — czy już dzień — czy powóz zaszedł? — Wszak mamy jechać dzisiaj po różne sprawunki. —

MAŻ

Noc głucha — śpij — śpij głęboko. —

ŻONA

Możeś zasłabł nagle, mój drogi? Wstanę i dam ci eteru¹⁸

MAŻ

Zaśnij. —

ŻONA

Powiedz mi, drogi, co masz¹⁹, bo głos twój niezwyčajny i gorączką nabiegły ci jagody²⁰.
—

MAŻ

zrywając się

¹⁸Trudno tu rozstrzygnąć, czy Żona uważa *eter* za środek trzeźwiący, czy kojący, nasenny. Doświadczenia Krasińskiego z zażywaniem eteru pochodzą z okresu późniejszego. [przypis redakcyjny]

¹⁹*co masz* — zwrot będący kalką z fr. *qu'as tu?* w znaczeniu: co ci jest? [przypis redakcyjny]

²⁰*jagody* — tu: policzki. [przypis edytorski]

Świeżego powietrza mi trzeba. — Zostań się — przez Boga, nie chodź za mną — nie wstawaj, powiadam ci raz jeszcze. —
wychodzi

*

Ogród przy świetle księżycy — za parkanem kościół²¹. —

MAŻ

Od dnia ślubu mojego spałem snem odrętwiałym, snem żarłoków, snem fabrykanta Niemca²² przy żonie Niemce — świat cały jakoś zasnął wokoło mnie na podobieństwo moje — jeździłem po krewnych, po doktorach, po sklepach, a że dziecię ma się mi narodzić, myślałem o mamce. —

Bije druga na wieży kościoła.

Do mnie, państwa moje dawne, zaludnione, żyjące, garnące się pod myśl moją — słu-

²¹Typowo romantyczna sceneria: noc księżycowa w pobliżu kościoła, godzina bliska północy, zjawia się upiór Dziewicy. [przypis redakcyjny]

²²Fabrykant Niemiec jest dla hrabiego Henryka uosobieniem filisterstwa i prozaiczności, bezduszności i zmateralizowania. Jest to zarazem wyraz przekonań samego Krasińskiego, dzielonych przez niego wraz z wieloma romantykami. [przypis redakcyjny]

chające natchnień moich — niegdyś odgłos nocnego dzwonu był hasłem waszym. —

chodzi i załamuje ręce

Boże, czyś Ty sam uświęcił związek dwóch ciał? czyś Ty sam wyrzekł, że nic ich rozerwać nie zdoła, choć dusze się odepchną od siebie, pójdą każda w swoją stronę i ciała, gdyby dwa trupy, zostawią przy sobie? —

Znowu jesteś przy mnie — o moja — o moja, zabierz mnie z sobą. — Jeśliś złudzeniem, jeśliś cię wymyślił, a tyś się utworzyła ze mnie i teraz objawiasz się mnie, niechże i ja będę marą, stanę się mgłą i dymem, by zjednoczyć się z tobą. —

DZIEWICA

Pójdzieszli za mną, w którykolwiek dzień przylecę po ciebie? —

MAŹ

O każdej chwili twoim jestem. —

DZIEWICA

Pamiętaj. —

MAŻ

Zostań się — nie rozpraszaaj się jako sen. —
Jeśliś pięknnością nad pięknosciami, pomysłem
nad wszystkimi myśli, czegoż nie trwasz dłużej
od jednego zyczenia, od jednej myśli? —

Okno otwiera się w przyległym domu.

GŁOS KOBIECY

Mój drogi, chłód nocy spadnie ci na pier-
si; wracaj, mój najlepszy, bo mi tęskno samej
w tym czarnym, dużym pokoju. —

MAŻ

Dobrze — zaraz. —

Znikł duch, ale obiecał, że powróci, a wte-
dy żegnaj mi, ogródka i domku, i ty, stwo-
rzona dla ogródka i domku, ale nie dla mnie.

GŁOS

Zmiłuj się — coraz chłodniej nad rankiem.

—

MAŻ

A dziecię moje — o Boże!
wychodzi

*

*Salon — dwie świece na fortepianie — ko-
lebka z uśpionym dzieckiem w kącie — MAŻ roz-
ciągnięty na krześle, z twarzą ukrytą w dłoniach
— ŻONA przy fortepianie.*

ŻONA

Byłam u Ojca Beniamina, obiecał mi się na
pojutrze. —

MAŻ

Dziękuję ci.

ŻONA

Posłałam do cukiernika, żeby kilka tort²³
przysposobił, boś podobno dużo gości sprosił²⁴
na chrzciny — wiesz — takie czekoladowe²⁵,
z cyfrą Jerzego Stanisława²⁶. —

MAŻ

Dziękuję ci.

²³*kilka tort* — dziś: kilka tortów. [przypis edytorski]

²⁴*boś (...) dużo gości sprosił* — Mąż przed spotkaniem z Dziewicą sam zabiegał
o to, aby chrzest wypadł okazale. [przypis redakcyjny]

²⁵*czokoladowe* — dziś: czekoladowe. [przypis edytorski]

²⁶*z cyfrą* — z inicjałem. [przypis edytorski]

ŻONA

Bogu dzięki, że już raz się odbędzie ten obrządek — że Orcio nasz zupełnie chrześcijaninem się stanie — bo choć już chrzczony z wody²⁷, zdawało mi się zawsze, że mu nie dostaje czegoś²⁸. —

idzie do kolebki

Śpij, moje dziecię — czy już się tobie coś śni, że zrzuciłeś kołderkę — ot, tak — teraz leż tak. — Orcio mi dzisiaj niespokojny — mój maleńki — mój śliczny, śpij. —

MAŻ

na stronie

Parno — duszno — burza się gotuje — rychłoż tam ozwie się piorun, a tu pęknie serce moje? —

²⁷*chrzczony z wody* — tzn. bezpośrednio po urodzeniu przez kogoś z otoczenia, bez udziału kapłana i liturgicznego obrzędu, przez pokropienie wodą i wymówienie formułki chrztu. Zabieg taki dopuszczany jest przez przepisy Kościoła katolickiego w przypadku, kiedy niemowlę rodzi się słabe i istnieje obawa, iż może nie dożyć do właściwego obrzędu chrztu. [przypis redakcyjny]

²⁸*nie dostaje* — brakuje mu czegoś. [przypis edytorski]

ŻONA

*wraca, siada do fortepianu, gra i przerywa,
znowu grać zaczyna i przestaje znowu*

Dzisiaj, wczoraj ach! mój ty Boże, i przez cały tydzień, i już od trzech tygodni, od miesiąca słowa nie rzekłeś do mnie — i wszyscy, których widzę, mówią mi, że źle wyglądam. —

MAŻ

na stronie

Nadeszła godzina nic jej nie odwlecze.—

głośno

Zdaje mi się owszem, że dobrze wyglądasz.

ŻONA

Tobie wszystko jedno, bo już nie patrzysz na mnie, odwracasz się, kiedy wchodzę, i zakrywasz oczy, kiedy siedzę blisko. — Wczoraj byłam u spowiedzi i przypominałam sobie wszystkie grzechy — a nie mogłam nic znaleźć takiego, co by cię obrazić mogło. —

MAŻ

Nie obraziłaś mnie.

ŻONA

Mój Boże — mój Boże!

MAŻ

Czuję, że powinienem cię kochać. —

ŻONA

Dobrześ mnie tym jednym: „powinienem”.
— Ach! lepiej wstań i powiedz — „nie ko-
cham” — przynajmniej już będę wiedziała wszyst-
ko — wszystko. —

zrywa się i bierze dziecko z kolebki

Jego nie opuszczaj, a ja się na gniew twój
poświęcę — dziecko moje kochaj — dziecko
moje, Henryku. —

przyklęka

MAŻ

podnosząc

Nie zważaj na to, com powiedział — napa-
dają mnie często złe chwile — nudy²⁹. —

²⁹*złe chwile* — *nudy* — znany bohaterom romantycznym stan depresji, me-
lancholii, zniechęcenia, znużenia, zwany przez Francuzów *mal du siècle* (chorobą
wieku). Kleiner w przypisie wylicza bohaterów romantycznych, którym znana by-

ŻONA

O jedno słowo cię proszę — o jedną obietnicę tylko — powiedz, że go zawsze kochać będziesz. —

MAŹ

I ciebie, i jego — wierzaj mi.

Całuje ją w czoło — a ona go obejmuje ramionami — Wtem grzmot słychać — zaraz potem muzykę — akord po akordzie, i coraz dziksze³⁰.

ŻONA

Co to znaczy?

ła ta dolegliwość: Oberman E. P. de Sénancoura, René Chateaubrianda, Childe Harold Byrona, Lambro i Kordian Słowackiego. G. Sand pisała w związku z Obermanem o cierpieniach moralnych, które dadzą się podzielić na trzy kategorie: „*Primo* — namiętność napotykalą przeciwności w swoim rozwoju, a więc walka człowieka z otaczającą go rzeczywistością. *Secundo* — świadomość wyższych uzdolnień przy braku woli, która mogłaby je uczynić przydatnymi. *Tertio* — świadomość miernych uzdolnień, świadomość jasna, oczywista, nieodparta, ujawniona. Te trzy kategorie cierpień moralnych można wyjaśnić i zamknąć w trzech imionach: Werter, René, Oberman” (*Eseje*, Warszawa 1958, s. 32). [przypis redakcyjny]

³⁰Kleiner wskazał, iż wprowadzenie tego dzikiego akompaniamentu towarzyszącego ukazaniu się widma Dziewicy wiąże się z wpływem romantycznej opery Karola Marii Webera *Freischütz* (*Wolny strzelec*), którą poznał Krasieński już w 1826 r.; wywierała ona później na niego silne wrażenie. W operze tej ukazywaniu się „duchów, strachów, niedopyrzów” towarzyszy niespokojna muzyka. [przypis redakcyjny]

dziecię ciśnie do piersi. Muzyka się urywa.
Wchodzi DZIEWICA.

[DZIEWICA]

O mój luby, przynoszę ci błogosławieństwo
i rozkosz — chodź za mną. —

O mój luby, odrzuć ziemskie łańcuchy, któ-
re cię pętają. — Ja ze świata świeżego, bez koń-
ca, bez nocy. — Jam twoja. —

ŻONA

Najświętsza Panno, ratuj mnie! — to wid-
mo blade, jak umarły — oczy zgasłe i głos jak
skrzypienie woza, na którym trup leży. —

MAŻ

Twe czoło jasne, twój włos kwieciem prze-
tykany, o luby. —

ŻONA

Całun w szmatach opada jej z ramion. —

MAŻ

Światło leje się naokoło ciebie — głos twój
raz jeszcze — niechaj zaginę potem. —

DZIEWICA

Ta, która cię wstrzymuje, jest złudzeniem.
— Jej życie znikome — jej miłość jako liść,
co ginie wśród tysiąca zeschłych — ale ja nie
przemienę. —

ŻONA

Henryku, Henryku, zasłoń mnie, nie daj
mnie — czuję siarkę i zaduch grobowy³¹. —

MAŻ

Kobietko z gliny i błota, nie zazdrość, nie
potwarzaj³² — nie bluźń — patrz — to myśl
pierwsza Boga o tobie, ale tyś poszła za radą
węża i stałaś się, czym jesteś³³. —

ŻONA

Nie puszczę cię. —

³¹Żona reaguje na upiora Dziewicy zgodnie z „naturą” zjawiska. Zapach siarki wskazuje na piekielne pochodzenie zjawy, zapach grobowy płynie od jej stroju wziętego z „umarłych dziewic”. Kleiner zwraca uwagę na fakt, że takie jednoczesne a odmienne widzenie zjaw pozaziemskich przez dwie osoby występowało już niejednokrotnie w literaturze (np. u Szekspira w *Hamlecie*, u Goethego w balladzie *Erlkönig*). [przypis redakcyjny]

³²nie potwarzaj — czasownik od: potwarz; chodzi o rzucanie fałszywych i obraźliwych oskarżeń. [przypis edytorski]

³³Aluzja do biblijnego podania o pochodzeniu człowieka stworzonego z gliny oraz o uwiedzeniu pierwszej kobiety, Ewy, przez szatana ukrytego w postaci węża. Mąż wypowiadając te słowa nie zdaje sobie sprawy z tego, że sam pada ofiarą pokus szatańskich upostaciowanych w Dziewicy. [przypis redakcyjny]

MAŻ

O luba! rzucam dom i idę za tobą. —
wychodzi

ŻONA

Henryku — Henryku —
mdleje i pada z dzieckiem — drugi grzmot

*

Chrzest — GOŚCIE — OJCIEC BENIAMIN —
OJCIEC CHRZESTNY — MATKA CHRZESTNA — *mam-*
ka z dzieckiem — na sofie na boku siedzi ŻONA
— *w głębi służący.*

PIERWSZY GOŚĆ

po cichu

Dziwna rzecz, gdzie Hrabia się podział. —

DRUGI GOŚĆ

Zabałamucił się gdzieś lub pisze. —

PIERWSZY GOŚĆ

A Pani blada, niewyspana, słowa do nikogo
nie przemówiła.

TRZECI GOŚĆ

Chrzest dzisiejszy przypomina mi bale, na które zaprosiwszy gospodarz, zgra się wilią³⁴ w karty, a potem gości przyjmuje z grzecznością rozpaczy. —

CZWARTY GOŚĆ

Opuściłem śliczną księżniczkę — przyszedłem — sądziłem, że będzie sute śniadanie, a zamiast tego, jako Pismo mówi, płacz i zgrzytanie zębów. —

OJCIEC BENIAMIN

Jerzy Stanisławie, przyjmujesz olej święty?

OJCIEC I MATKA CHRZESTNA

Przyjmuję. —

JEDEN Z GOŚCI

Patrzcie, wstała i stąpa, jak gdyby we śnie.

—

DRUGI GOŚĆ

Roztoczyła ręce przed się i chwiejąc się idzie ku synowi. —

³⁴wilią — w wigilię, poprzedniego dnia. [przypis edytorski]

TRZECI GOŚĆ

Co mówicie! — Podajmy jej ramię, bo zemdleje. —

OJCIEC BENIAMIN

Jerzy Stanisławie, wyrzekasz się Szatana i pychy jego?

OJCIEC I MATKA CHRZESTNA

Wyrzekam się. —

JEDEN Z GOŚCI

Cyt — słuchajcie. —

ŻONA

kładąc dłonie na głowie dziecięcia

Gdzie ojciec twój, Orcio? —

OJCIEC BENIAMIN

Proszę nie przerywać. —

ŻONA

Błogosławię cię, Orciu, błogosławię, dziecię moje. — Bądź poetą³⁵, aby cię ojciec kochał, nie odrzucił kiedyś. —

³⁵A. Jung podkreśla wagę tej sceny: „(...) zrozpaczona, porzucona matka błogosławi go przed Bogiem na poetę; ale błogosławieństwo jest męką, ale błogosławieństwo jest przekleństwem, które odtąd jak duch zemsty nawiedza rodzinę i pędzi Męża od upadku do upadku. (...) W ten sposób słynne powiedzenie Freiligratha, przez wielu rozumiane fałszywie, że poezja jest przekleństwem — zostało

MATKA CHRZESTNA

Ale pozwólże, moja Marysiu. —

ŻONA

Ty ojcu zasłużysz się i przypodobasz — a wtedy on twojej matce przebaczy. —

OJCIEC BENIAMIN

Bój się Pani Hrabina Boga. —

ŻONA

Przeklinam cię, jeśli nie będziesz poetą. —
mdleje — wynoszą ją stugi

GOŚCIE

razem

Coś nadzwyczajnego zaszło w tym domu,
wychodźmy, wychodźmy! —

Tymczasem obrzęd się kończy — dziecię płaczące odnoszą do kolebki.

OJCIEC CHRZESTNY

przed kolebką

Jerzy Stanisławie, dopiero coś został chrześcijaninem i wszedł do towarzystwa ludzkie-

wszechstronnie poetycko umotywowane i przewija się przez całą sztukę. Ponieważ poezja ukazuje się tu istotnie jako życie dla śmierci, choć zarazem jako śmierć za życia” (s. 28). [przypis redakcyjny]

go³⁶, a później zostaniesz obywatelem, a za staraniem rodziców i łaską Bożą znakomitym urzędnikiem — pamiętaj, że Ojczyznę kochać trzeba i że nawet za Ojczyznę zginąć jest pięknie...

Wychodzą wszyscy.

*

Piękna okolica — wzgórza i łąsy — góry w oddali.

MAŻ

Tegom żądał, o to przez długie modliłem się lata i nareszcie już bliski mojego celu — świat ludzi zostawiłem z tyłu — niechaj sobie tam każda mrówka bieży i bawi się dźbłem³⁷ swoim, a kiedy go opuści, niech skacze ze złości lub umiera z żalu. —

GŁOS DZIEWICY

Tędy — tędy. —
przechodzi

*

³⁶*towarzystwo* — tu: (w dawnym znaczeniu) społeczeństwo. [przypis edytorski]

³⁷*dźbłem* — zamiast: źdźbłem. Wyd. Libery i Sawrymowicza tłumaczy tę formę wymową poety. [przypis redakcyjny]

*Góry i przepaście ponad morzem — gęste
chmury — burza. —*

MAŻ

Gdzie mi się podziała — nagle rozplynęły
się wonie poranku, pogoda się zaćmiła — sto-
ję na tym szczycie, otchłań pode mną i wiatry
huczą przeraźliwie. —

GŁOS DZIEWICY

w oddaleniu

Do mnie, mój luby.

MAŻ

Jakże już daleko, a ja przesadzić nie zdołam
przepaści. —

GŁOS

w pobliżu

Gdzie skrzydła twoje? —

MAŻ

Zły duchu, co się natrząsas z mnie, gardzę
tobą. —

GŁOS DRUGI

U wiszaru³⁸ góry twoja wielka dusza, nieśmiertelna, co jednym rzutem niebo przelecieć miała, ot kona! — i nieboga twoich stóp się prosi, by nie szły dalej — wielka dusza — serce wielkie. —

MAŻ

Pokażcie mi się, weźcie postać, którą bym mógł zgiąć i obalić. — Jeśli się was ulęknę, bo-dajbym Jej nie otrzymał nigdy. —

DZIEWICA

na drugiej stronie przepaści

Uwiąż się dłoni mojej i wzleć. —

MAŻ

Cóż się dzieje z tobą — kwiaty odrywają się od skroni twoich i padają na ziemię, a jak tylko się jej dotkną, ślizgają jak jaszczurki, czołgają jak zmije. —

DZIEWICA

Mój luby! —

³⁸*u wiszaru* — na urwisku, na nawisłym cyplu góry. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Przez Boga, suknię wiatr zdarł ci z ramion
i rozdarł w szmaty. —

DZIEWICA

Czemu się ociągasz? —

MAŻ

Deszcz kapie z włosów — kości nagie wy-
zieraają z łona. —

DZIEWICA

Obiecałeś — przysiągłeś —

MAŻ

Błyskawica zrzenice³⁹ jej wyżarła⁴⁰. —

CHÓR DUCHÓW ZŁYCH

Stara, wracaj do piekła — uwiodłaś serce
wielkie i dumne, podziw ludzi i siebie samego.
— Serce wielkie, idź za lubą twoją⁴¹. —

³⁹*zrzenice* — dziś: źrenice, oczy; twarz Dziewicy przemienia się w trupa czaszkę z pustymi oczodołami. [przypis edytorski]

⁴⁰*Błyskawica zrzenice jej wyżarła* — Pod wpływem strachu i poczucia niemocy Mąż odzyskuje jasność spojrzenia, rozeznanie własnej sytuacji. [przypis redakcyjny]

⁴¹*Serce wielkie, idź za lubą twoją* — Od tej chwili „serce” hrabiego Henryka jest skazane na „piekło”, tj. udręki piekielne; sygnały tego przekleństwa rozsiane są dalej po całym tekście. [przypis edytorski]

MAŻ

Boże, czy Ty mnie za to potępisz, że uwierzyłem, iż Twoja piękność przenosi o całe niebo piękność tej ziemi — za to, że ścigałem za nią i męczyłem się dla niej, ażem stałem się igrzyskiem szatanów!

DUCH ZŁY

Słuchajcie, bracia — słuchajcie! —

MAŻ

Dobija ostatnia godzina. — Burza kręci się czarnymi wiry — morze dobywa się na skały i ciągnie ku mnie — niewidoma siła pcha mnie coraz dalej — coraz bliżej — z tyłu tłum ludzi wsiadł mi na barki i przebiega ku otchłani. —

DUCH ZŁY

Radujcie się, bracia — radujcie! —

MAŻ

Na próżno walczyć — rozkosz otchłani mnie
porywa⁴² — zawrót w duszy mojej — Boże —
wróg Twój zwycięża! —

ANIOŁ STRÓŻ

ponad morzem

Pokój wam, bałwany, uciszcie się. —
W tej chwili⁴³ na głowę dziecięcia twego
zlewa się woda święta. —
Wracaj do domu i nie grzesz więcej. —
Wracaj do domu i kochaj dziecię twoje. —

*

*Salon z fortepianem — wchodzi MAŻ — SŁU-
ŻĄCY ze świecą za nim. —*

MAŻ

Gdzie Pani?

⁴²Podobne pokusy przeżywa Manfred Byrona, za nim zaś Kordian Słowackiego, kiedy znajdują się na szczytach alpejskich. Tu obraz urwiska skalnego połączony został z obrazem wzburzonych bałwanów. Scena ta jest jakby zapowiedzią innej, w której hrabia Henryk, stojąc na odłamku baszty nad przepaścią, w chwilę przed skokiem mówi o otchłani wieczności. [przypis redakcyjny]

⁴³A więc scena chrztu i otrzeźwienia Męża z pokus szatańskich odbywają się równocześnie. [przypis redakcyjny]

SŁUGA JW.

Pani słaba. —

MAŻ

Byłem w jej pokoju — pusty. —

SŁUGA

Jasny Panie, bo JW. Pani tu nie ma.

MAŻ

A gdzie?

SŁUGA

Odwieźli ją wczoraj...

MAŻ

Gdzie?

SŁUGA

Do domu wariatów.

ucieka z pokoju

MAŻ

Słuchaj, Mario, może ty udajesz, skryłaś się gdzie, żeby mnie ukarać? Ozwij się, proszę cię — Mario — Marysiu —

Nie — nikt nie odpowiada. — Janie — Katarzyno! — Ten dom cały ogłuchł — onie-
miał. —

Tę, której przysiągłem na wierność i szczęście, sam strąciłem do rzędu potępionych już na tym świecie. — Wszystko, czegom się dotknął, zniszczyłem i siebie samego zniszczę w końcu. — Czyż na to piekło mnie wypuściło, bym trochę dłużej był jego żywym obrazem na ziemi?

Na jakiejże poduszce ona dziś głowę położy? — Jakież dźwięki otoczą ją w nocy? — Skowyczenia i śpiewy obłąkanych. Widzę ją — czoło, na którym zawsze myśl spokojna, witająca — uprzejma — przezierała — pochylone trzyma — a myśl dobrą swoją posłała w nieznanne obszary, może za mną, i błąka się biedna, i płacze. —

GŁOS SKĄDSIŚ

Dramat układasz⁴⁴. —

⁴⁴*Dramat układasz* — problem uprawnień artysty do „poetyzowania” realnego życia, do tworzenia literatury z cierpień innych ludzi, spleciony z zagadnieniem szczerości artysty, nurtował Krasińskiego w tym okresie bardzo silnie. Głos odzywający się „skądś” nazywa Mąż głosem Szatana, jest to bowiem głos krytycyzmu i sceptycyzmu. Ten typ romantycznych rozterek Męża, które są wyrazem rozterek własnych Krasińskiego, potraktował Słowacki satyrycznie w *Fantazym*. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Ha! — mój Szatan się odzywa —
bieży ku drzwiom, rozpycha podwoje
Tatara mi osiodłać — płaszcz mój i pisto-
lety! —

*

Dom obłąkanych, w górzystej okolicy. — Ogród wokół. —

ŻONA DOKTORA

z pękiem kluczków u drzwi
— Może Pan krewny Hrabiny. —

MAŻ

Jestem przyjacielem jej męża, on mnie tu przysłał. —

ŻONA DOKTORA

Proszę Pana — wiele sobie z niej obiecy-
wać nie sposób — mój mąż wyjechał, byłby to
lepiej wyłuszczył — przywieźli ją zawczoraj —
była w konwulsjach. — Jakże gorąco. —
obciera twarz

Mamy dużo chorych — żadnego jednak tak niebezpiecznie, jak ona. — *Imainuj*⁴⁵ sobie Pan, ten instytut kosztuje nas ze dwakroć sto tysięcy. — Patrz Pan, jaki widok na góry — ale Pan, widzę, niecierpliwy — więc to nieprawda, że jakóbiny⁴⁶ jej męża porwali w nocy? — Proszę Pana. —

*

*Pokój — kratowane okno — kilka krzesel —
łóżko — ŻONA na kanapie. —*

MAŻ

wchodzi

Chcę być z nią sam na sam. —

GŁOS ZZA DRZWI

Mój mąż by się gniewał, gdyby...

⁴⁵*Imainuj* — imaginuj (z fr. *imaginer*), wyobraź sobie. Grupa głosek *ge-*, *gi-* w wyrazach pochodzenia obcego była wymawiana często jako *je-*, *ji-*, *i-*, np. jeografia, jeneral. [przypis redakcyjny]

⁴⁶*jakóbiny* — przenośnie: rewolucjoniści. Nazwa pochodzi od klubu rewolucyjnego z czasów rewolucji francuskiej 1789 r., którego członkowie zbierali się w kościele św. Jakuba w Paryżu. W l. 1792–1794 objęli władzę i działali w duchu konsekwentnego rewolucjonizmu burżuazyjno–demokratycznego. Plotka, którą powtarza Żona Doktora, wprowadza nowy element do dramatu. Ukazuje Męża już nie tylko w jego sytuacji rodzinnej, ale i w społecznej, przy czym czytelnik otrzymuje tu pierwszą informację, w jakim wzajemnym stosunku pozostaje Mąż i „jakobini” — rewolucjoniści. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Dajże mi W. Pani pokój! —

drzwi za sobą zamyka i idzie ku ŻONIE

GŁOS ZNAD SUFITU⁴⁷

W łańcuchy spętaliście Boga. — Jeden już umarł na krzyżu. — Ja drugi Bóg, i równie wśród katów. —

GŁOS SPOD PODŁOGI

Na rusztowanie głowy królów i panów —
ode mnie poczyna się wolność ludu. —

GŁOS ZZA PRAWEJ ŚCIANY

Kłękajcie przed królem, panem waszym. —

GŁOS ZZA LEWEJ ŚCIANY

Kometa na niebie już błyska — dzień strasz-
nego sądu się zbliża. —

⁴⁷Głosy obłąkanych charakteryzują okres zamętu, „dezorganizacji”, epokę zbliżającą się katastrofy. Kleiner zwraca uwagę, że „pomysł wydaje się zbliżony do powieści Lourdoueixa (wydanej bezimiennie w r. 1817) pt. *Les Folies du siècle*. (*Szaleństwa wieku*) reprezentują różne postaci w szpitalu wariatów: bonaparty-
sta, legitymista, fanatyk zgody, człowiek uważający siebie za „lud” i wobec tego za władcę”. Przypomina też Kleiner, że szpital wariatów zjawia się jako motyw literacki już w XVIII w. (np. w *Doświadczyńskim* Krasickiego), że Słowacki w *Kordianie* również wprowadził podobną scenę. Biograficzne źródło inspiracji mogła stanowić wizyta Krasińskiego w szpitalu obłąkanych w Döblingu koło Wiednia w lecie 1833 r. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Czy mnie poznajesz, Mario? —

ŻONA

Przysięgłam ci na wierność do grobu. —

MAŻ

Chodź — daj mi ramię, wyjdziemy. —

ŻONA

Nie mogę się podnieść — dusza opuściła ciało moje, wstąpiła do głowy. —

MAŻ

Pozwól, wyniosę cię. —

ŻONA

Dozwól chwil kilka jeszcze, a stanę się godną cię. —

MAŻ

Jak to?

ŻONA

Modliłam się trzy nocy i Bóg mnie wysłuchał. —

MAŻ

Nie rozumiem cię. —

ŻONA

Od kiedym cię straciła, zaszła odmiana we mnie — „Panie Boże” mówiłam i biłam się w piersi, i gromnicę przystawiałam do piersi, i pokutowałam, „spuść na mnie ducha poezji” i trzeciego dnia z rana stałam się poetą. —

MAŻ

Mario —

ŻONA

Henryku, mną teraz już nie pogardzisz — jestem pełna natchnienia — wieczorami już mnie nie będziesz porzucał. —

MAŻ

Nigdy, nigdy. —

ŻONA

Patrz na mnie. — Czy nie zrównałam się z tobą? — Wszystko pojmem, zrozumieć, wydam, wygram, wyśpiewam. — Morze, gwiazdy, burza, bitwa. — Tak, gwiazdy, burza, morze — ach! wymknęło mi się jeszcze coś — bitwa. — Musisz mnie zaprowadzić na bitwę —

ujrzę i opiszę — trup, całun, krew, fala, rosa,
trumna. —

Nieskończoność mnie obleje

I jak ptak, w nieskończoności

Błękit skrzydłami rozwieję

I lecąc, się rozemdleję

W czarnej nicości. —

MAŻ

Przeklęstwo — przeklęstwo⁴⁸! —

ŻONA

obejmuje go ramionami i całuje w usta

Henryku mój, Henryku, jakżem szczęśli-
wa. —

GŁOS SPOD POSADZKI

Trzech królów własną ręką zabiłem — dzie-
sięciu jest jeszcze — i księży stu śpiewających
mszę. —

⁴⁸*przeklęstwo* — dziś: przekleństwo. W tekście dramatu często pojawia się to słowo i jest ono znakiem oddziaływania na losy bohaterów złowrogiego fatum. Szaleństwo Marii (przy czym określenie jej przemiany jako szaleństwa, obłądu jest dyskusyjne) oraz późniejsze doświadczenia, które dotkną Orcia i samego Henryka są prezentowane w aurze fatalizmu. [przypis edytorski]

GŁOS Z LEWEJ STRONY

Słońce trzecią część blasku straciło — gwiazdy zaczynają potykać się po drogach swoich — niestety — niestety⁴⁹.

MAŻ

Dla mnie już nadszedł dzień sądu.

ŻONA

Rozjaśnij czoło, bo smucisz mnie na nowo. — Czegóż ci nie dostaje? — Wiesz, powiem ci coś jeszcze.

MAŻ

Mów, a wszystkiego dopełnię.

ŻONA

Twój syn będzie poetą.

MAŻ

Co?

ŻONA

Na chrzcie ksiądz mu dał pierwsze imię — poeta — a następne znasz, Jerzy Stanisław. — Jam to sprawiła — błogosławiłam, dodałam prze-

⁴⁹*niestety* — *niestety* — w poprzednich wyd. Bibl. Nar. „niestety”. [przypis redakcyjny]

klęstwo — on będzie poetą. — Ach, jakże cię
kocham, Henryku.

GŁOS Z SUFITU

Daruj im, Ojczy, bo nie wiedzą, co czynią.

ŻONA

Tamten dziwne cierpi obłąkanie — niepraw-
daż?

MAŹ

Najdziwniejsze.

ŻONA

On nie wie, co gada, ale ja ci ogłoszę, co by
było, gdyby Bóg oszalał⁵⁰

bierze go za rękę

Wszystkie światy lecą to na dół, to w gó-
rę — człowiek każdy, robak każdy krzyczy —
„Ja Bogiem” — i co chwila jeden po drugim
konają — gasną komety i słońca. — Chrystus
nas już nie zbawi — krzyż swój wziął w ręce

⁵⁰Wizję szalonego Boga, pomysł niezwykle śmiały, zestawia Kleiner ze słowami wstępu do *Irydiona*: „Bogi i ludzie szaleją”. Tam jednak mowa o bogach starożytnego świata. Tu wizja oszalałego Chrystusa utrzymana jest w stylu apokaliptycznym. [przypis redakcyjny]

obie i rzucił w otchłań. Czy słyszysz, jak ten krzyż, nadzieja milionów, rozbija się o gwiazdy, łamie się, pęka, rozlatuje w kawałki, a coraz niżej i niżej — aż tuman wielki powstał z jego odłamków — Najświętsza Bogarodzica jedna się jeszcze modli i gwiazdy, Jej służebnice, nie odbiegły Jej dotąd — ale i Ona pójdzie, kędy idzie świat cały. —

MAŻ

Mario, może chcesz widzieć syna⁵¹? —

ŻONA

Jam mu skrzydła przypięła, posłała między światy, by się napoił wszystkim, co piękne i straszne, i wyniosłe. — On wróci kiedyś i uraduje ciebie. — Ach!

MAŻ

Źle tobie?

⁵¹ *może chcesz widzieć syna* — Mąż stara się „sprowadzić na ziemię” swoją żonę, opętaną poezją, przypominając o roli społecznej kobiety w rodzinie; nie przynosi to jednak pożądanego skutku. [przypis edytorski]

ŻONA

W głowie mi ktoś lampę zawiesił⁵² i lampa się kołysze — nieznośnie. —

MAŻ

Mario moja najdroższa, bądźże mi spokojna, jako dawniej byłaś. —

ŻONA

Kto jest poetą, ten nie żyje długo.

MAŻ

Hej! ratunku — pomocy! —

Wpadają kobiety i ŻONA DOKTORA.

ŻONA DOKTORA

Pigułek — proszków! — Nie — nic zsiadłego — owszem, płynne jakie lekarstwo. — Małgosiu, bież do apteczki! — Pan sam temu przyczyną — mój mąż mnie wyłaje. —

ŻONA

Żegnaj cię, Henryku. —

ŻONA DOKTORA

To JW. Hrabia sam w osobie swojej!

⁵²*zawiesił* — w poprzednich wyd. Bibl. Nar.: „zaświecił”. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Mario, Mario! —

ściska ją

ŻONA

Dobrze mi, bo umieram przy tobie. —

spuszcza głowę

ŻONA DOKTORA

Jaka czerwona. — Krew rzuciła się do mózgu.

MAŻ

Ale jej nic nie będzie!

Wchodzi DOKTOR i zbliża się do kanapy.

DOKTOR

Już jej nic nie ma — umarła. —

CZEŚĆ DRUGA⁵³

Czemu, o dziecię, nie hasasz na kijku, nie bawisz się lalką, much nie mordujesz, nie wbijas na pal motyli, nie tarzasz się po trawnikach, nie kradniesz łakoci⁵⁴, nie oblewasz łzami wszystkich liter od A do Z? — Królu much i motyli, przyjacielu poliszynela⁵⁵, czarcie maleńki, czemuś tak podobny do aniołka? — Co zna-

⁵³Część druga „*Nie-Boskiej komedii*” — Część druga opatrzona była w wyd. I i II następującym epigrafem: „*Du Gemisch von Koth und Feuer*”. Faust, Goethe. („Ty mieszanino błota i ognia”). Jest to cytat niedokładny. Faust w dramacie Goethego mówi do Mefista: „*Du Spottgeburt von Dreck und Feuer*” („Z ognia i gnoju ty pomioście” — w przekł. F. Konopki). Kleiner opatruje epigraf uwagą: „Zastosowanie tych słów do „mieszaniny” ziemskości i anielstwa w Orciu jest dość dziwne”. Trzeba jednak przypomnieć odpowiednie miejsce ze wstępu do Części I, gdzie mowa o poecie: „Kto ci dał życie tak nikczemne, tak zwodnicze, że potrafisz udać Anioła chwilą, nim zagrzeżniesz w błoto”. Tu więc słowa epigrafu odnoszą się również raczej do tego, co stanowi istotę poety w ogóle, a bardziej zdają się dotyczyć Męża, który daje się porwać marzeniom o sławie, marzeniom „górnym”, w istocie zaś prowadzącym do upadku. O wstępie do Części II pisze A. Jung: „Nic nie przewyższa piękna drugiej uwertury, w której fatalny los dziecka dźwięczy lirycznie, tak że w finale może być powiedziane: „Poeta jest wszystkim i dlatego też wcześniej powraca w wszechświat” („*Der Dichter ist Alles, daher kehrt er auch früh in das All zurück*”). [przypis redakcyjny]

⁵⁴łakoci — w wyd. I i II: „łakocie”. [przypis redakcyjny]

⁵⁵poliszynel (z fr. *polichinelle*) — pajac, od włos. *pulcinella* — kogucik. Jedną ze stałych postaci komicznych włoskiej komedii ludowej (*commedia dell'arte*). [przypis redakcyjny]

czą twoje błękitne oczy, pochylone, choć żywe, pełne wspomnień, choć ledwo kilka wiosen przeszło ci nad głową? — Skąd czoło opierasz na rączkach białych i zdajesz się marzyć, a jako kwiat obarczony rosą, tak skronią twoje obarczone myślami? —

*

A kiedy się zarumienisz, płoniesz jak stulistna róża i, pukle odwijając w tył, wzroczkiem sięgasz do nieba — powiedz, co słyszysz, co widzisz, z kim rozmawiasz wtedy? — Bo na twe czoło występują zmarszczki, gdyby cieniutkie nici, płynące z niewidzialnego kłębka — bo w oczach twoich jaśnieje iskra, której nikt nie rozumie — a mamka twoja płacze i woła na ciebie, i myśli, że jej nie kochasz — a znajomi i krewni wołają na ciebie i myślą, że ich nie poznajesz — twój ojciec jeden milczy i spogląda ponuro, a łza mu się zakręci i znowu gdzieś przepadnie. —

*

Lekarz wziął cię za puls, liczył bicia i ogłosił, że masz nerwy. — Ojciec Chrzestny ciast ci przyniósł, poklepał po ramieniu i wróżył, że będziesz obywatelem pośród wielkiego narodu. — Profesor przystąpił i macał głowę twoją, i wyrzekł, że masz zdatność do nauk ścisłych⁵⁶. — Ubogi, któremuś dał grosz, przechodząc, do czapki, obiecał ci piękną żonę na ziemi i koronę w niebie. — Wojskowy przyskoczył, porwał i podrzucił, i krzyknął: „Będziesz pułkownikiem”. — Cyganka długo czytała dłoń twoją prawą i lewą, nic wyczytać nie mogła; jęcząc odeszła, dukata wziąć nie chciała. — Magnetyzer⁵⁷ palcami ci wionął w oczy, długimi palcami twarz ci okrążył i przeląkł się, bo czuł, że sam zasypia. — Ksiądz gotował cię do pierwszej spowiedzi — i chciał ukląć⁵⁸ przed tobą,

⁵⁶*macał głowę twoją, i wyrzekł, że masz zdatność do nauk ścisłych* — W XIX w. cieszyła się popularnością teoria F. Galla (1758–1828), według której istnieje związek między kształtem ludzkiej czaszki a zdolnościami, cechami intelektualnymi człowieka. Teoria ta, mająca charakter pseudonaukowy, nazywała się frenologią. [przypis redakcyjny]

⁵⁷*Magnetyzer* — człowiek posiadający umiejętność wprawiania ludzi w stan magnetyczny (hipnotyczny) zbliżony do naturalnego snu. W wieku XIX stosowano „magnetyzowanie” jako zabieg leczniczy. [przypis redakcyjny]

⁵⁸*ukląć* — dziś: uklęknąć. [przypis edytorski]

jak przed obrazkiem. — Malarz nadszedł, kiedyś się gniewał i tupał nóżkami; nakreślił z ciebie szatanka i posadził cię na obrazie dnia sądowego między wyklętymi duchami. —

*

Tymczasem wzrastasz i piękniejesz — nie ową świeżością dzieciństwa mleczną i poziomkową, ale pięknnością dziwnych, niepojętych myśli, które chyba z innego świata płyną ku tobie — bo choć często oczy masz gasnące, śniade lica, zgięte piersi, każdy, co spojrzy na ciebie, zatrzyma się i powie: „Jakie śliczne dziecię!” — Gdyby kwiat, co wędnie, miał duszę z ognia i natchnienie z nieba, gdyby na każdym listku, chylącym się ku ziemi, anielska myśl leżała miasto kropli rosy, ten kwiat byłby do ciebie podobnym, o dziecię moje — może takie bywały przed upadkiem Adama⁵⁹. —

⁵⁹Kleiner przypomina, że jest to aluzja do poglądu, iż grzech Adama spowodował upadek całej natury. [przypis redakcyjny]

*Cmentarz — MAŻ i ORCIO przy grobie w go-
tyckie filary i wieżyczki.*⁶⁰

MAŻ

Zdejm kapelusik i módl się za duszę matki.

ORCIO

Zdrowaś Panno Maryjo, łaskiś Bożej pełna,
Królowa niebios, Pani wszystkiego, co kwitnie
na ziemi, po polach, nad strumieniami...

MAŻ

Czego odmieniasz słowa modlitwy — módl
się, jak cię nauczono, za matkę, która temu
dziesięć lat właśnie o tej samej godzinie sko-
nała.

ORCIO

Zdrowaś Panno Maryjo, łaski Bożej pełna,
Pan z Tobą, błogosławionaś między Aniołami,
i każdy z nich, kiedy przechodzisz, tęczę jed-
ną z skrzydeł swych wydziera i rzuca pod stopy

⁶⁰Scena ta ma cechy wspomnienia z dzieciństwa Z. Krasińskiego, tak jak w ogóle w postaci Orcia dostrzec można duży udział stylizowanego pierwiastka autobiograficznego. [przypis redakcyjny]

Twoje. — Ty na nich, jak gdyby na falach⁶¹...

MAŻ

Orcio! —

ORCIO

Kiedy mi te słowa się nawijają i bolą w głowie tak, że, proszę Papy, muszę je powiedzieć.

—

MAŻ

Wstań, taka modlitwa nie idzie do Boga. — Matki nie pamiętasz — nie możesz jej kochać. —

ORCIO

Widuję bardzo często Mamę. —

MAŻ

Gdzie, mój maleńki? —

⁶¹Modlitwa Orcia zwrócona do Marii jest według A. Junga jeszcze jednym dowodem, że to imię, umieszczone w dedykacji i noszone przez Żonę, jest aluzją do symbolicznego sensu imienia Maria. „To aluzyjne imię jawi się w swej uroczej wieloznaczności niby rozpryskująca się w głębi sceny wspaniała raca. Porównaj tylko modlitwę Orcia na cmentarzu” (s. 26). [przypis redakcyjny]

ORCIO

We śnie, to jest, niezupełnie we śnie, ale tak, kiedy zasypiam, na przykład zawczoraj⁶².

—

MAŻ

Dziecko moje, co ty gadasz?

ORCIO

Była bardzo biała i wychudła. —

MAŻ

A mówiła co do ciebie?

ORCIO

Zdawało mi się, że się przechadza po wielkiej i szerokiej ciemności, sama bardzo biała, i mówiła:

Ja błąkam się wszędzie,
Ja wszędzie się wdzieram,
Gdzie światów krawędzie,
Gdzie aniołów pienie,
I dla ciebie zbieram
Kształtów roje,

⁶²*zawczoraj* — dziś: *przedwczoraj*. [przypis edytorski]

O dziecię moje!
Myśli i natchnienie.

I od duchów wyższych,
I od duchów niższych
Farby i odcienie,
Dźwięki i promienie
Zbieram dla ciebie,
Byś ty, o synku mój!
Był, jako są w niebie,
I ojciec twój
Kochał ciebie —

Widzi Ojciec, że pamiętam słowo w słowo
— proszę kochanego Papy, ja nie kłamię. —

MAŻ

opierając się o filar grobu

Mario, czyż dziecię własne chcesz zgubić,
mnie dwoma zgonami obarczyć?... Co ja mówię?
Ona gdzieś w niebie, cicha i spokojna, jak
za życia na ziemi — marzy się tylko temu bied-
nemu chłopięciu. —

ORCIO

I teraz słyszę głos jej, lecz nic nie widzę. —

MAŻ

Skąd — w której stronie? —

ORCIO

Jak gdyby od tych dwóch modrzewi, na
które pada światło zachodzącego słońca. —

Ja napoję

Usta twoje

Dźwiękiem i potęgą,

Czoło przyozdobię

Jasności wstęgą,

I matki miłością

Obudzę w tobie

Wszystko, co ludzie na ziemi, anieli w niebie

Nazwali pięknnością, —

By ojciec twój,

O synku mój!

Kochał ciebie —

MAŻ

Czyż myśli ostatnie przy zgonie towarzy-
szą duszy, choć dostanie się do nieba — możeż
być duch szczęśliwym, świętym i obłąkanym
zarazem? —

ORCIO

Głos Mamy słabieje⁶³, ginie już prawie za
murem kośćnicy⁶⁴, ot tam — tam — jeszcze
powtarza —
O synku mój!
By ojciec twój
Kochał ciebie —

MAŻ⁶⁵

Boże, zmiłuj się nad dzieckiem naszym, któ-
rego, zda się, że w gniewie Twoim przeznaczy-
łeś szaleństwu i za wczesnej śmierci. — Panie,
nie wydzieraj rozumu własnym stworzeniom,
nie opuszczaj świątyń, któreś Sam wybudował
Sobie — spojrzij na męki moje, i aniołka tego

⁶³słabieje — współcz. słabnie. [przypis edytorski]

⁶⁴kośćnica — forma stworzona przez Krasińskiego; właściwie: kostnica. [przy-
pis redakcyjny]

⁶⁵W kopii objaśnienie: „zakładając ręce do modlitwy”. [przypis redakcyjny]

nie wydawaj piekła — mnieś przynajmniej obdarzył siłą na wytrzymanie natłoku myśli, namiętności i uczuć, a jemu? — dałeś ciało do pajęczyny podobne, które lada myśl wielka rozzerwie — o Panie Boże — o Boże! —

Od lat dziesięciu dnia spokojnego nie miałem — nasłałeś wielu ludzi na mnie, którzy mi szczęścia winszowali, zazdrościli, życzyli — spuściłeś na mnie grad boleści i znikomych obrazów, i przeczuciów⁶⁶, i marzeń — łaska Twoja na rozum spadła, nie na serce moje — dozwól mi dziecię ukochać w pokoju, i niechaj stanie mir⁶⁷ już między Stwórcą i stworzonym. — Synu, przeżegnaj się i chodź ze mną. Wieczny odpoczynek.

Wychodzą.

*

Spacer — damy i kawalerowie — FILOZOF
— MAŻ.

⁶⁶*prieczuciów* — forma dopełniacza l. mn. utworzona logicznie do formy rzeczowników męskich, używana często jeszcze w XIX w. [przypis redakcyjny]

⁶⁷*mir* — starosłowiańskie, używane jeszcze w staropolszczyźnie słowo oznaczające pokój, przymierze. [przypis redakcyjny]

FILOZOF

Powtarzam, iż to jest nieodbitą, samowolną wiarą⁶⁸ we mnie, że czas nadchodzi wyzwolenia kobiet i Murzynów. —

MAŻ

Pan masz rację.

FILOZOF

I wielkiej do tego odmiany w towarzystwie⁶⁹ ludzkim w szczególności i w ogólności — z czego wywodzę odrodzenie się rodu ludzkiego przez krew i zniszczenie form starych. —

MAŻ

Tak się Panu wydaje? —

FILOZOF

Podobnie jako glob nasz się prostuje lub pochyla na osi swojej przez nagłe rewolucje. —

MAŻ

Czy widzisz to drzewo spróchniałe? —

⁶⁸*samowolna wiara* — wiara wynikająca z własnej woli, z własnego wyboru.
[przypis redakcyjny]

⁶⁹*towarzystwo* (z fr. *société*) — społeczeństwo. [przypis redakcyjny]

FILOZOF

Z młodymi listkami na dolnych gałązkach.

—

MAŻ

Dobrze. — Jak sądzisz — wiele lat jeszcze stać może?

FILOZOF

Czy ja wiem? — Rok — dwa lata. —

MAŻ

A jednak dzisiaj wypuściło z siebie kilka listków świeżych, choć korzenie gniją coraz bardziej. —

FILOZOF

Cóż z tego? —

MAŻ

Nic — tylko, że gruchnie i pójdzie precz na węgle i popiół, bo nawet stolarzowi nie zda się na nic. —

FILOZOF

Przecie nie o tym mowa. —

MAŻ

Jednak to obraz twój i wszystkich twoich,
i wieku twego, i teorii twojej⁷⁰. —

Przechodzą.

*

Wąwóz pomiędzy górami.

MAŻ

Pracowałem lat wiele na odkrycie ostat-
niego końca wszelkich wiadomości, rozkoszy

⁷⁰*Jednak to obraz twój i wszystkich twoich, i wieku twego, i teorii twojej* — Cała scena między Filozofem a Mężem wydaje się służyć charakterystyce poglądów Krasieńskiego na pewne teorie filozoficzne ówczesnie rozpowszechnione. Autor *Nie-Boskiej komedii* uważał mianowicie filozofię głoszącą postęp społeczny za wywodzącą się od materialistów francuskich osiemnastowiecznych, których dziełem była rewolucja francuska. W r. 1836 pisał do Gaszyńskiego charakteryzując poglądy H. Heinego: „Henryk Heine jest to wyraz zgrzybiałej filozofii, wpadającej nazad w dzieciństwo, wracającej do materializmu i lekkomyślności (...) Heine i cała jego szkoła, chcąc koniecznie coś nowego utworzyć, nie pomiarkowali, że do bardzo starych zasad się cofają, że przedrewolucyjny materializm Helwecjusza i panów dworskich, przebrawszy go tylko w mieszczańskie szaty, nazad stawiają na nogach” (*Listy Zygmunta Krasieńskiego do Konstantego Gaszyńskiego*, Lwów 1882, s. 96). Dlatego też poglądy Filozofa jako wyznawcy wyzwolenia kobiet (analogicznie do saintsimonistów) i Murzynów (abolicjonizm, tj. zniesienie niewolnictwa, stanowił kwestię dyskutowaną w Anglii w r. 1833), rzecznika odrodzenia ludzkości „przez krew” i zwolennika teorii rozwoju świata przez kataklizmy — jako wywodzące się z teorii materialistycznych, uważa Mąż za przestarzałe, „spróchniałe”. Wydaje się, że interpretacja Niemojewskiej-Gruszczyńskiej, na którą powołuje się Kleiner, a która pogardliwe słowa Męża odnosi do całej ludzkości, nie do filozofów, jest niesłuszna. [przypis redakcyjny]

i myśli, i odkryłem — próżnię grobową w sercu moim — znam wszystkie uczucia po imieniu, a żadnej żądz, żadnej wiary, miłości nie ma we mnie — jedno⁷¹ kilka przeczuciów krąży w tej pustyni — o synu moim, że oślepnie — o towarzystwie, w którym wzrosłem, że rozprzęgnie się — i cierpię tak, jak Bóg jest szczęśliwy, sam w sobie, sam dla siebie⁷². —

⁷¹jedno — dziś: jedynie, tylko. [przypis edytorski]

⁷²i cierpię tak, jak Bóg jest szczęśliwy, sam w sobie, sam dla siebie — Interpretatorzy *Nie-Boskiej komedii* wcześniej zwrócili uwagę na pokrewieństwo tej sceny z dwoma dramataми należącymi do romantycznych dramatów filozoficznych czy (jak je nazwała G. Sand) metafizycznych: z *Faustem* Goethego i *Manfredem* Byrona. Kleiner w przypisie przypomina nazwiska badaczy, którzy poświęcili temu zagadnieniu osobne uwagi (W. M. Kozłowski, J. Kleiner, T. Sternal). Wypowiadał się na ten temat również S. Treugutt. Określiwszy bohatera *Nie-Boskiej...* jako bohatera faustycznego, wskazał, że „w hrabim Henryku rysy boleśnie doświadczzonego »męża wieku« sprzęgnięte zostały z faustowskimi cechami poszukiwacza i sceptyka oraz z koncepcją tytana-Prometeusza” (*Dwułtos w sprawie zakończenia Nie-Boskiej*. Oprac. A. Witkowska. Sprawozdanie z Prac Naukowych Wyd. Nauk Społ. PAN, 1961, z. 4. Kleiner zaś w przypisie do wyd. BN kładzie nacisk na zbieżność treści monologu Męża z monologami tytułowych bohaterów dramatów Goethego i Byrona. Faust mówi: „Przestudiowałem wszystkie fakultety / Ach, filozofię, medycynę, prawo / I w teologię też, niestety, / Do dna samego wgrzył się pracą krwawą — / I jak ten głupiec u mądrości wrót / Stoję — i tyle wiem, com wiedział wprzód / (...) Obca mi zwątpień i skrupułów męka / (...) Lecz za to radość wszelką mi wydarto” (*Faust*, cz. I, w. 355–361 i 370–372, przeł. F. Konopka, Warszawa 1962, s. 71). Manfred zaś: „Wiedza jest męką; bo im więcej wiemy, / Bardziej czujemy tę nieszczęsną prawdę, / że drzewo życia nie jest drzewem wiedzy. / Jam filozofią zbażał, jam przeniknął / Źródła mądrości i cudów tej ziemi. / (...) Nic mię nie trwoży, czuję w sobie tylko / Przeklęty ciężar

GŁOS ANIOŁA STRÓŻA

Schorzałych, zgłodniałych, rozpaczających
pokochaj bliźnich twoich, biednych bliźnich
twoich, a zbawion będziesz.

MAŹ

Kto się odzywa? —

MEFISTO⁷³⁷⁴

przechodząc

nieznania bojaźni; / Nic mię nie nęci, żądza ni nadzieja, / Ni zwodny urok czego
bądź na świecie” (*Manfred*. Przeł. J. Paszkowski, akt I, w. 12–16, 27–30). Kleiner
widzi też podobieństwo tej sceny *Nie-Boskiej komedii* do scenerii w akcie II w dra-
macie Byrona (dolina w Alpach). Trzeba jednak sprostować informację, jakoby
w scenie tej Manfredowi ukazywał się orzeł. Orzeł przelatuje w scenie 2 aktu I,
kiedy Manfred stoi na skałach Jungfrau i patrzy w przepaść (por. przypis w Części
I do słów Męza „rozkosz otchłani mnie porywa”). [przypis redakcyjny]

⁷³*Mefisto* — od imienia szatana: Mefistofeles, spopularyzowanego przez *Fausta*
Goethego. Pochodzenie tego imienia nie jest zupełnie jasne. Jedna interpretacja
łączy tę nazwę z grec. *Mephostophiles*: nie lubiący światła (duch ciemności); dru-
ga z hebr. *Mefir*: niszczyciel, *Tofel*: kłamca, lub *Mephistoph*: burzyciel dobrego.
Tu Mefisto występuje jako kłamca przypisujący sobie słowa wypowiedziane przez
Anioła Stróża. [przypis redakcyjny]

⁷⁴*Mefisto* (...) *Kłaniam uniżenie* (...) — Dla Krasińskiego pozostawanie pod
wpływem szatana wiąże się z brnięciem w kłamstwo: z niemożnością rozpozna-
nia prawdy, co w ujęciu autora (zarówno w *Nie-Boskiej komedii*, jak w *Irydionie*)
stanowi rodzaj tragicznego uwikłania duszy bohatera i jest związane z działaniem
Fatum. [przypis edytorski]

Kłaniam uniżenie — lubię czasem zastanawiać podróżnych darem, który natura osadziła we mnie. — Jestem brzuchomowca⁷⁵. —

MAŻ

podnosząc rękę do kapelusza

Na kopersztychu⁷⁶ podobną twarz gdzieś widziałem. —

MEFISTO

na stronie

Hrabia ma dobrą pamięć. —

głośno

Niech będzie pochwalon —

MAŻ

Na wieki wieków — amen. —

MEFISTO

wchodząc pomiędzy skały

Ty i głupstwo twoje. —

MAŻ

Biedne dziecię, dla win ojca, dla szału matki przeznaczone wiecznej ślepotcie — nie do-

⁷⁵*brzuchomowca* — człowiek posiadający umiejętność mówienia bez poruszania ustami, przy czym głos wydaje się pochodzić od innej osoby. [przypis redakcyjny]

⁷⁶*kopersztych* (z niem. *Kupferstich*) — miedzioryt. [przypis redakcyjny]

pełnione, bez namiętności, żyjące tylko marzeniem, cień przelatującego anioła, rzucony na ziemię⁷⁷ i błędzący w znikomości swojej. — Jakież ogromny orzeł wzbił się nad miejscem, w którym ten człowiek zniknął! —

ORZEŁ

Witam cię — witam.

MAŻ

Leci ku mnie, cały czarny — świst jego skrzydeł jako świst tysiąca kul w boju. —

ORZEŁ

Szablą ojców twoich bij się o ich cześć i potęgę.

MAŻ

Roztoczył się nade mną — wzrokiem węża grzechotnika⁷⁸ ssie mi źrzenice — ha! rozumiem ciębie. —

⁷⁷na ziemię — tak w wyd. III. W wydaniu jubileuszowym *Dzieł* pod red. J. Czubka i w poprzednich wyd. Bibl. Nar.: „o ziemię”. [przypis redakcyjny]

⁷⁸wzrokiem węża grzechotnika — Wąż grzechotnik należy do rzędu węzów jadowitych, które polują czekając na zdobycz z długotrwałą cierpliwością. Ponieważ węże nie posiadają ruchomych powiek, wytworzył się pogląd, że nieruchomy wzrok węża oczekującego na zdobycz ma właściwości obezwładniające ofiarę. [przypis redakcyjny]

ORZEŁ

Nie ustępuj, nie ustąp nigdy — a wrogi tve, podle wrogi tve pójdą w pył. —

MAŻ

Żegnam cię wśród skał, pomiędzy którymi znikasz — bądź co bądź, fałsz czy prawda, zwycięstwo czy zaguba⁷⁹, uwierzę tobie, posłanniku chwały. — Przeszłości, bądź mi ku pomocy — a jeśli duch twój wrócił do łona Boga, niechaj się znów oderwie, wstąpi we mnie, stanie się myślą, siłą i czynem. —

zrzuca zmiją

Idź, podły gadzie — jako strąciłem ciebie i nie ma żalu po tobie w naturze, tak oni wszyscy stoczą się w dół i po nich żalu nie będzie — sławy nie zostanie — żadna chmura się nie odwróci w żegludze, by spojrzeć za sobą na tyłu synów ziemi, ginących pospołu. —

Oni naprzód — ja potem. —

Błękicie niezmierny, ty ziemię obwijasz — ziemia niemowlęciem, co zgrzyta i płacze

⁷⁹zaguba — w poprzednich wyd. Bibl. Nar.: „zguba”. [przypis redakcyjny]

— ale ty nie drżysz, nie słuchasz jej, ty płyniesz
w nieskończoność swoją. —

Matko naturo⁸⁰, bądź mi zdrowa — idę się
na człowieka przetworzyć, walczyć idę z bracią
moją.

*

Pokój. — MĄŻ — LEKARZ — ORCIO.

MĄŻ

Nic mu nie pomogli — w Panu ostatnia
nadzieja. —

LEKARZ

Bardzo mi zaszczytnie...

⁸⁰*Matko naturo* — w swej polemice z Łuckim (por. przypis dotyczący Edenu w cz.I dramatu) Niemojewska-Gruszczyńska uważa te słowa za realizację zapowiedzi szatańskiej z Części I — kuszenie Męża obrazem spróchniałego Edenu, czyli natury martwej. „Na pytające jakby spojrzenie Męża, obojętnością odpowiedziała matka Natura. Mąż żegna ją, idzie między ludzi, odtąd będzie szukał natchnień człowieczych, człowieka, nie naturę naśladował będzie. Czemuż ostatnie tchnienie natury współdziałało tak solidarnie z wezwaniem orła? Czemuż Mąż nie odczuwa płynącego z przyrody wzniosłego prądu miłości braterskiej (...) Człowiekowi wodzonemu na pokuszenie szatan nie pozwoli „w pięknym przyrodzeniu czytać”. Pomiedzy nim i naturą stanie wywleczona ze sklepów szatańskich dekoracja Edenu. Odgrodzi go od źródła wyższych natchnień” („Ruch Literacki” 1927, s. 135). [przypis redakcyjny]

MAŻ

Mów panu⁸¹, co czujesz. —

ORCIO

Już nie mogę ciebie, Ojczy, i tego pana rozpoznać — iskry i nicie czarne latają przed moimi oczyma, czasem z nich wydobędzie się na kształt cieniutkiego węża — i nuż robi się chmura żółta — ta chmura w górę podleci, spadnie na dół, pryśnie z niej tęcza — i to nic mnie nie boli. —

LEKARZ

Stań, Panie Jerzy, w cieniu — wiele Pan lat masz? —

patrzy mu w oczy

MAŻ

Skończył czternaście. —

LEKARZ

Teraz odwróć się do okna. —

⁸¹*panu* — w wyd. I, II i III: „panie”. Czubek objaśnia, że w kopii pierwszą wersję: „panu” poprawiono na: „panie”, skąd błąd przeszedł do edycji drukowanych. Skażony tekst poprawił Tarnowski, za nim Czubek i następne wydania. [przypis redakcyjny]

MAŻ

A cóż?

LEKARZ

Powieki prześliczne, białka⁸² przeczyste, żyły wszystkie w porządku, muszkuły w sile. —

do ORCIA

Śmieję się Pan z tego — Pan będziesz zdrów jak ja. —

do MEŻA

Nie ma nadziei. — Sam Pan Hrabia przypatrz się źrzenicy — nieczuła na światło — osłabienie zupełne nerwu optycznego. —

ORCIO

Mgłą zachodzi mi wszystko — wszystko.

—

MAŻ

Prawda — rozwarta — Szara — bez życia.

—

⁸²*białka* — zarówno kopia, jak wyd. I i II mają: „białko”. Wyd. III wprowadziło tu poprawkę na l. mn. Kleiner przyjmuje tę wersję wbrew Czubkowi, który poszedł za rękopisem. Wydaje się, że obie formy są prawidłowe. Tekst niniejszy przyjmuje wersję wyd. III i Kleinera. [przypis redakcyjny]

ORCIO

Kiedy spuszczę powieki, więcej widzę niż z otwartymi oczyma. —

LEKARZ

Myśl w nim ciało przepsuła⁸³ — należy się bać katalepsji⁸⁴. —

MAŻ

odprowadzając LEKARZA na stronę
Wszystko, co zażadasz — pół mojego majątku —

LEKARZ

Dezorganizacja nie może się zreorganizować⁸⁵. —

bierze kij i kapelusz

Najniższy sługa Pana Hrabiego, muszę jechać zdjąć jednej pani kataraktę⁸⁶. —

⁸³*przepsuła* — w poprzednich wyd. Bibl. Nar.: „popsuła”. [przypis redakcyjny]

⁸⁴*katalepsja* (z grec.) — w medycynie: odrętwienie całego lub części ciała; występuje przy histerii, w letargu, stanach hipnotycznych, przy niektórych chorobach psychicznych. [przypis redakcyjny]

⁸⁵*Dezorganizacja nie może się zreorganizować* — w korespondencji Krasiński często stosował tę formułę zarówno do stanu własnego zdrowia, jak do współczesnego mu stanu stosunków społecznych. [przypis redakcyjny]

⁸⁶*katarakta* — zmętnienie soczewki ocznej, które można usunąć drogą operacyjną. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Zmiłuj się, nie opuszczaj nas jeszcze. —

LEKARZ

Może Pan ciekawy nazwiska tej choroby?

MAŻ

I żadnej, żadnej nie ma nadziei?

LEKARZ

Zowie się po grecku, *amaurosis*⁸⁷. Jest to ślepotą spowodowana chorobą czy uszkodzeniem nerwu wzrokowego lub zmianami w mózgu. —

wychodzi

MAŻ

przyciskając syna do piersi

Ale ty widzisz jeszcze cokolwiek?

ORCIO

Słyszę głos twój, Ojczy. —

MAŻ

Spojrzyj w okno, tam słońce, pogoda. —

⁸⁷*amaurosis* — w kopii, w wyd. I, II i III mylnie: „amavrosis”, poprawione przez Czubka. [przypis redakcyjny]

ORCIO

Pełno postaci mi się wije między źrzenicą
a powieką — widzę twarze widziane, znajome
miejsca — karty książek czytanych. —

MAŻ

To widzisz jeszcze?

ORCIO

Tak, oczyma duszy, lecz tamte pogasły. —

MAŻ

padając na kolana

Chwila milczenia.

Przed kim ukląknę — gdzie mam się upo-
mnieć o krzywdę mojego dziecka? —

wstając

Milczmy raczej — Bóg się z modlitw, Sza-
tan z przekleństw śmieje⁸⁸. —

GŁOS SKĄDSIŚ

Twój syn poetą — czegoż żądasz więcej?

⁸⁸*Milczmy raczej — Bóg się z modlitw, Szatan z przekleństw śmieje* — zdanie to, mające formę pełnego goryczy aforyzmu, stanowi świadectwo zagubienia duchowego hrabiego Henryka, pozostającego między tym, co boskie, a tym, co szatańskie. Ma on nie do końca jasne przeczucia obu tych sfer. [przypis edytor-
ski]

*

LEKARZ — OJCIEC CHRZESTNY

OJCIEC CHRZESTNY

Zapewnie, to wielkie nieszczęście być śle-
pym. —

LEKARZ

I bardzo nadzwyczajne w tak młodym wie-
ku. —

OJCIEC CHRZESTNY

Był zawsze słabej kompleksji, i matka jego
umarła nieco... tak...

LEKARZ

Jak to?

OJCIEC CHRZESTNY

Poniekąd tak — Wać Pan rozumiesz —
bez piątej klepki. —

MAŻ *wchodzi.*

MAŻ

Przepraszam Pana, zem go prosił o tak póź-
nej godzinie, ale od kilku dni mój biedny syn
budzi się zawsze około dwunastej, wstaje i przez
sen mówi — proszę za mną. —

LEKARZ

Chodźmy. — Jestem bardzo ciekawy owego fenomenu. —

*

Pokój sypialny. — SŁUŻĄCA — KREWNI —
OJCIEC CHRZESTNY — LEKARZ — MAŻ. —

KREWNY

Cicho. —

DRUGI

Obudził się, a nas nie słyszy.

LEKARZ

Proszę Panów nic nie mówić. —

OJCIEC CHRZESTNY

To rzecz arcydziwna. —

ORCIO

wstając

O Boże — Boże. —

KREWNY

Jak powoli stąpa. —

DRUGI

Jak trzyma ręce założone na piersiach. —

TRZECI

Nie mrugnie powieką — ledwo że usta rozwiera, a przecie głos ostry, przeciągły z nich się dobywa. —

SŁUŻĄCY

Jezusie Nazareński!

ORCIO

Precz ode mnie ciemności — jam się urodził synem światła i pieśni — co chcecie ode mnie? — czego żądacie ode mnie? —

Nie poddam się wam, choć wzrok mój uleciał z wiatrami i goni gdzieś po przestrzeniach — ale on wróci kiedyś, bogaty w promienie gwiazd, i oczy moje rozogni płomieniem. —

OJCIEC CHRZESTNY

Tak jak nieboszczka, plecie sam nie wie co — to widok bardzo zastanawiający. —

LEKARZ

Zgadzam się z Panem Dobrodziejem. —

MAMKA

Najświętsza Panno Częstochowska, weź mi oczy i daj jemu. —

ORCIO

Matko moja, proszę cię — matko moja, naślij mi teraz obrazów i myśli, bym żył wewnątrz, bym stworzył drugi świat w sobie, równy temu, jaki postradałem. —

KREWNY

Co myślisz, bracie, to wymaga rady rodzinnej. —

DRUGI

Czekaj — cicho. —

ORCIO

Nie odpowiadasz mi — o matko! nie opuszczaj mnie. —

LEKARZ

do MĘŻA

Obowiązkiem moim jest prawdę mówić. —

OJCIEC CHRZESTNY

Tak jest — to jest obowiązkiem — i zaletą lekarzy, Panie Konsyliarzu⁸⁹.

⁸⁹konsyliarz (z łac. *consiliarius*: doradca) — dawna nazwa lekarza. [przypis redakcyjny]

LEKARZ

Pański syn ma pomieszanie zmysłów, połączone z nadzwyczajną drażliwością nerwów, co niekiedy sprawia, że tak powiem, stan snu i jawu⁹⁰ zarazem, stan podobny do tego, który oczewiście⁹¹ tu napotykamy. —

MAŻ

na stronie

Boże, patrz, on Twoje sądy mi tłumaczy.

—

LEKARZ

Chciałbym pióra i kałamarza — *Cerasi laurei dwa grana*⁹² etc. etc. ...

MAŻ

W tamtym pokoju Pan znajdziesz — proszę wszystkich, by wyszli. —

GŁOSY POMIESZANE

Dobranoc — dobranoc — do jutra —
wychodzą

⁹⁰*jawu* — dziś: jawy. [przypis edytorski]

⁹¹*oczewiście* — dziś: oczywiście. [przypis edytorski]

⁹²*Cerasi laurei dwa grana* — dwa grany kropli laurowych; *gran*: dawna jednostka wagi aptekarskiej, ok. 1/16 grama (62 miligramy). Znany dawniej środek leczniczy o działaniu uspokajającym. [przypis redakcyjny]

ORCIO

budząc się

Dobrej nocy mi życzą — mówcie o długiej nocy — o wiecznej może — ale nie o dobrej, nie o szczęśliwej. —

MAŻ

Wesprzyj się na mnie, odprowadzę cię do łóżka. —

ORCIO

Ojczy, co to się ma znaczyć⁹³? —

MAŻ

Okryj się dobrze i zaśnij spokojnie, bo doktor mówi, że wzrok odzyskasz. —

ORCIO

Tak mi niedobrze — sen mi przerwały głosy czyjeś. —

zasypia

MAŻ

Niech moje błogosławieństwo spoczywa na tobie — nic ci więcej dać nie mogę, ni szczę-

⁹³co to się ma znaczyć — w wyd. Czubka i poprzednich Bibl. Nar.: „co to ma się znaczyć”. [przypis redakcyjny]

ścia, ni światła, ni sławy — a dobija godzina⁹⁴,
w której będę musiał walczyć, działać z kilko-
ma ludźmi przeciwko wielu ludziom. — Gdzie
się ty podziejesz, sam jeden i wśród stu prze-
paści, ślepy, bezsilny, dziecię i poeto zarazem,
biedny śpiewaku bez słuchaczy, żyjący duszą za
obrębami ziemi, a ciałem przykuty do ziemi —
o ty nieszczęśliwy, najnieszczęśliwszy z anio-
łów, o ty mój synu? —

MAMKA

u drzwi

Pan Konsyliarz każe JW. Pana prosić. —

MĄŻ

Dobra moja Katarzyno, zostań się przy ma-
łym. —

wychodzi

⁹⁴Kleiner zwraca uwagę, że Mąż „odczuwa jakiś fatalizm w swym losie”. Podobnie bowiem wyczuwał zbliżanie się fatalnego przełomowego momentu w Części I, kiedy postanowił porzucić Żonę, aby pójść za widmem Dziewicy: „Nadeszła godzina — nic jej nie odwlecze”. [przypis redakcyjny]

CZEŚĆ TRZECIA⁹⁵

Do pieśni — do pieśni⁹⁶.

Kto ją zacznie, kto jej dokończy? — Dajcie mi przeszłość, zbrojną w stal, powiewną rycerskimi pióry⁹⁷. — Gotyckie wieże wywołam przed oczy wasze — rzucę cień katedr świętych na głowy wam. — Ale to nie to — tego już nigdy nie będzie. —

*

⁹⁵Cześć trzecia opatrzona była w wyd. I i II oraz w rękopiśmiennej kopii następującym epigrafem: „*Il fut administré, parce que le niais demandait un prêtre, puis pendu à la satisfaction générale etc. etc.*” — *Rapport du citoyen Caillot, commissaire de la sixième chambre* [w kopii: *section*] *an III, 5 prairial* („Opatrzony został sakramentami, ponieważ, dureń, zażądał księdza, później powieszony ku ogólnemu zadowoleniu”. — Raport obywatela Caillota, komisarza izby szóstej, roku III [tj. trzeciego roku ery rewolucyjnej, liczonej od 22 września 1792, a więc r. 1795] piątego prairiala [tj. 22 maja — *prairial*, czyli miesiąc łak, był dziewiątym miesiącem w kalendarzu rewolucyjnym]). Być może chodzi tu o któryś z raportów F. M. Cailleux (1761—1796), członka klubu jakobinów, który, mianowany oficerem municypalnym, był strażnikiem rodziny królewskiej w czasie jej pobytu w więzieniu w Tempie. [przypis redakcyjny]

⁹⁶*do pieśni* — występuje tu nieznany (anonimowy) autor, któremu jednak nie dane jest, jak dawnym średniowiecznym śpiewakom, opiewać wzniosłej, rycerskiej i bohaterskiej przeszłości, lecz terażniejszość skarłałą i nędzną. [przypis redakcyjny]

⁹⁷*pióry* — dziś: piórami. [przypis edytorski]

Ktokolwiek jesteś, powiedz mi, w co wierzysz — łatwiej byś życia się pozbył, niż wiarę jaką wynalazł, wzbudził wiarę w sobie. Wstydzcie się, wstydzcie wszyscy, mali i wielcy, — a mimo was, mimo żeście mierni i nędzni, bez serca i mózgu, świat dąży ku swoim celom, rwie za sobą, pędzi przed się, bawi się z wami, przerzuca, odrzuca — walcem świat się toczy, pary znikają i powstają, wnet zapadają, bo ślisko — bo krwi dużo⁹⁸ — krew wszędzie — krwi dużo, powiadam wam. —

*

Czy widzisz owe tłumy, stojące u bram miasta wśród wzgórzów⁹⁹ i sadzonych topoli — namioty rozbite — zastawione deski, długie, okryte mięsiwem i napojami, podparte pniami, drągami. — Kubek lata z rąk do rąk — a gdzie ust się dotknie, tam głos się wydobędzie, groźba, przysięga lub przekleństwo. — On lata, zawraca, krąży, tańczy, zawsze pełny, brzęcząc,

⁹⁸*bo krwi dużo* — występuje tu pogląd, że rozwój świata, który „dąży ku swoim celom”, odbywa się poprzez krew. [przypis redakcyjny]

⁹⁹*wzgórzów* — dziś: wzgórz. [przypis edytorski]

błyszcząc, wśród tysięcy¹⁰⁰. — Niechaj żyje
kielich pijaństwa i pociechy! —

*

Czy widzicie, jak oni czekają niecierpliwie
— szemrzą między sobą, do wrzasków się go-
tują — wszyscy nędzni, ze znojem na czole,
z rozczuchranymi¹⁰¹ włosy, w łachmanach, z spie-
kłymi twarzami, z dłońmi pomarszczonymi
od trudu — ci trzymają kosy, owi potrząsają
młotami, heblami — patrz — ten wysoki trzy-
ma topór spuszczone — a tamten stemplem¹⁰²
żelaznym nad głową powija; dalej w bok pod
wierzba chłopię małe wisnię¹⁰³ do ust kładzie,
a długie szydło w prawej ręce ściska¹⁰⁴. — Ko-

¹⁰⁰tysięców — dziś: tysięcy. [przypis edytorski]

¹⁰¹rozczuchranymi — dziś: rozczochranymi. [przypis edytorski]

¹⁰²stempel — pręt metalowy do czyszczenia i nabijania strzelb dawnego typu, ładowanych od końca lufy. Z wymienionych tu narzędzi pracy, które w rękach zrewolucjonizowanego tłumu zamieniły się w broń, rozpoznać można „skład so-
cjalny” rewolucjonistów. Są tu więc kowale, stolarze czy cieśle, szewcy, rzeźnicy,
zaś właściciel stempla może być to dworski strzelec. [przypis redakcyjny]

¹⁰³wisnię — dziś: wiśnię. [przypis edytorski]

¹⁰⁴chłopię małe wisnię do ust kładzie, a długie szydło w prawej ręce ściska — scena
ta, czy raczej obrazek zaledwie, była przez badaczy interpretowana metaforycz-
nie: szydło w ręku dziecka ma za chwilę przebić wiśnię, by rozlał się jej krwisto-
czerwony sok. W ten sposób (ale w dalszych scenach również na inne sposoby)

biety przybyły także, ich matki, ich żony, głodne i biedne jak oni, zwiędłe przed czasem, bez śladów piękności — na ich włosach kurzawa bitej drogi — na ich łonach poszarpane odzieże — w ich oczach coś gasnącego, ponurego, gdyby przedrzeźnianie wzroku — ale wnet się ożywią — kubek lata wszędzie, obiega wszędzie. — Niech żyje kielich pijaństwa i pociechy! —

*

Teraz szum wielki powstał w zgromadzeniu — czy to radość, czy rozpacz? — kto rozpozna jakie uczucie w głosach tysięcy? — Ten, który nadszedł, wstąpił na stół, wskoczył na krzesło i panuje nad nimi, mówi do nich. — Głos jego przeciągły, ostry, wyraźny — każde słowo rozeznasz, zrozumiesz — ruchy jego powolne, łatwe, wtórują słowom, jak muzyka pieśni — czoło wysokie, przestronne, włosy jednego na czaszce nie masz, wszystkie wypa-

Krasiński pokazuje, że w obozie rewolucji nawet dzieci „bawią się” zabijaniem. Ryciny z okresu rewolucji francuskiej 1789 r. ukazywały np. dzieci „igrające” odciętą głową zgilotynowanej ofiary rewolucji. [przypis edytorski]

dły, strącone myślami — skóra przyschła do czaszki, do liców, żółtawo się wcina pomiędzy koście i muszkuły¹⁰⁵ — a od skroni broda czarna wieńcem twarz opasuje — nigdy krwi, nigdy zmiennej barwy na licach — oczy niewzruszone, wlepione w słuchaczy — chwili jednej zwątpienia, pomieszania nie dojrzeć; a kiedy ramię wzniesie, wyciągnie, wyteży ponad nimi, schylają głowy, zda się, że wnet uklekną przed tym błogosławieństwem wielkiego rozumu — nie serca — precz z sercem, z przesądami¹⁰⁶, a niech żyje słowo pociechy i mordy! —

*

To ich wściekłość, ich kochanie, to władca¹⁰⁷ ich dusz i zapału — on obiecuje im chleb i zarobek — krzyki się wzbiły, rozciągnęły, pękały po wszystkich stronach — „Niech żyje Pan-

¹⁰⁵*muszkuły* — dziś: muskuły. [przypis edytorski]

¹⁰⁶*precz z sercem, z przesądami* — Juliusz Kleiner zwraca uwagę, że zestawienie tu „serca” i „przesądów” wskazuje na sięgnięcie do hasła rewolucji francuskiej, która walczyła z przesądami, jako nieopartymi na rozumie, rozum zaś odrzucał postawę uczuciową, „serce”. [przypis redakcyjny]

¹⁰⁷*władzca* — dziś: władca. [przypis edytorski]

kracy¹⁰⁸! — chleba nam, chleba, chleba!” —
A u stóp mówcy opiera się na stole przyjaciel
czy towarzysz, czy sługa. —

*

Oko wschodnie, czarne, cieniowane dłu-
gimi rzęsy — ramiona obwisłe, nogi ugina-
jące się, ciało niedołącznie w bok schylone —

¹⁰⁸krzyki się wzbiły (...) *Niech żyje Pankracy* — Ukazanie postaci przywódcy rewolucji we wstępie do Części III jako mówcy na zaimprovizowanej *ad hoc* trybunie przemawiającego do tłumu, a więc jak gdyby od razu we właściwej mu akcji, jest zabiegiem interesującym i może być odczytane jako wskazówka dla inscenizatora. Dokładny opis wyglądu i gestykulacji Pankracego ukazuje go jako wprawnego przywódcę ludu — demagoga. Postać Pankracego przyciągała uwagę wszystkich badaczy *Nie-Boskiej komedii*, którzy szukali dla wodza rewolucji pierwowzoru. We *Wstępie do Nie-Boskiej komedii* w wyd. Bibl. Nar. pisze Kleiner, że Pankracy, „odarty z uroku poetyckiego, jest kontrastem bezwzględny Henryka. Tamten jest wyobraźnią bez serca, on rozumem bez serca (...) Tamten musi być malarsko piękny — on jest posągowo brzydki”. Dalej pisze Kleiner, iż Pankracy ma „coś z psychiki Napoleona. I jest, jak Napoleon wobec monarchów, człowiekiem bez przodków, bez wykuintności rasowej, ale czującym, że w nim skupiła się wola zbiorowa” (s. XXXV). Podobnego zestawienia dokonał w połowie XIX w. krytyk „młodoniemiecki”, cytowany już A. Jung: „Stary, dumny, upudrowany arystokratyzm, który swoją skłonność do użycia, poetyczne zamiłowania i *esprit* datuje od czasów Ludwika XIV, zostaje przeniesiony z Paryża do Warszawy i do swoich zamków; demokratyzm, który przenika do szkoły wojskowej w Brienne, zapala prometejską żagiew swej sławy od tulońskich lontów, zostaje przeniesiony na rękach wiwatującego ludu i osadzony na tronie; krótko mówiąc: Mąż i Pankracy, szlachta i Napoleon muszą ulec (...)” (s. 30). Nadanie przywódcy rewolucji imienia „znaczącego” (*Pankracy*, z gr.: *Wszechwładca*) jest jeszcze jednym sposobem charakteryzowania bohatera. [przypis redakcyjny]

na ustach coś lubieżnego, coś złośliwego, na palcach złote pierścienie — i on także głosem chrapliwym woła — „Niech żyje Pankracy!” — Mówca ku niemu na chwilę wzrok obrócił. — „Obywatelu przechrzto¹⁰⁹, podaj mi chustkę”. —

*

Tymczasem trwają poklaski i wrzaski. — „Chleba nam, chleba, chleba! — Śmierć panom, śmierć kupcom — chleba, chleba!” —

Szatas — lamp kilka — księga rozwarta na stole PRZECHRZTY.

PRZECHRZTA

Bracia moi podli, bracia moi mściwi, bracia kochani, ssajmy¹¹⁰ karty *Talmudu*¹¹¹ jako pierś

¹⁰⁹*Obywatelu przechrzto* — od czasu rewolucji francuskiej forma *obywatel* (w miejsce dawnego „pan”) weszła w skład słownika demokratycznego; *przechrzta*: nazwa nadawana Żydom, którzy zmienili wyznanie z judaizmu na chrześcijaństwo. [przypis redakcyjny]

¹¹⁰*ssajmy* — dziś: *ssijmy*. [przypis edytorski]

¹¹¹*Talmud* (z hebr.: nauczanie) — jedna z najważniejszych ksiąg religijnych żydowskich, która powstawała w ciągu kilku wieków z uzupełnień, objaśnień,

mleczną, pierś żywotną, z której siła i miód płynie dla nas, dla nich gorycz i trucizna.

CHÓR PRZECHRZTÓW

Jehowa pan nasz, a nikt inny. — On nas porozrzucał wszędzie, On nami, gdyby splotami niezmiernej gadziny, oplótł świat czcicielów Krzyża, panów naszych, dumnych, głupich, niepiśmiennych¹¹². — Po trzykroć pluńmy na zgubę im — po trzykroć przeklęstwo im.

PRZECHRZTA

Cieszmy się, bracia moi. — Krzyż, wróg nasz, podcięty, zbutwiały, stoi dziś nad kałużą krwi, a jak raz się powali, nie powstanie więcej. — Dotąd pany go bronią.

komentarzy do *Starego Testamentu*, różnego rodzaju przepisów itp. W w. XVIII i XIX w związku z dyskusją nad emancypacją intelektualną i obywatelską Żydów powstała obfita literatura, która przedstawiała często Talmud jako źródło żydowskiego szowinizmu, obskurantyzmu i innych ujemnych cech ortodoksyjnych sekt religijnych. W literaturze polskiej problem ten podjął m.in. J. U. Niemcewicz, którego powieść *Lejbe i Siora* (1821) zawierała obrazy ujemnego wpływu *Talmudu* na społeczeństwo żydowskie w Polsce. Znajdujemy tam wypowiedane przez przedstawicieli obskurantów żydowskich podobne określenia, jakich w *Nie-Boskiej komedii* używa Przechrzta (por. np. „(...) te skarby najpierwszej mądrości naszej, owe to *Talmudy*, owe komentarze nad nimi, owe to kabalistyczne i mistyczne księgi, słowem te wszystkie źródła mistycznej rozkoszy”). [przypis redakcyjny]

¹¹²*niepiśmiennych* — tu: nieznających świętego *Pisma*, tj. *Talmudu*. [przypis redakcyjny]

CHÓR

Dopełnia się praca wieków, praca nasza mar-
kotna, bolesna, zawzięta. — Śmierć panom —
po trzykroć pluńmy na zgubę im — po trzy-
kroć przeklęstwo im!

PRZECHRZTA

Na wolności bez ładu, na rzezi bez końca,
na zatargach i złościach, na ich głupstwie i du-
mie osadzim potęgę Izraela — tylko tych pa-
nów kilku — tych kilku jeszcze zepchnąć w dół
— trupy ich przysypać rozwalinami Krzyża. —

CHÓR

Krzyż znamię święte nasze — woda chrztu
połączyła nas z ludźmi — uwierzyli pogardza-
jący miłości pogardzonych. —

Wolność ludzi prawo nasze — dobro ludu
cel nasz — uwierzyli synowie chrześcijan w sy-
nów Kajfasza¹¹³.

¹¹³*Kajfasz* — według Ewangelii arcykapłan żydowski, który wydał wyrok ska-
zujący na śmierć Chrystusa. [przypis redakcyjny]

—Przed wiekami wroga umęczyli ojcowie nasi — my go na nowo dziś umęcym i nie zmartwychwstanie więcej. —

PRZECHRZTA

Chwil kilka jeszcze, jadu żmii kropel kilka jeszcze — a świat nasz, nasz, o bracia moi! —

CHÓR

Jehowa Pan Izraela, a nikt inny. — Po trzykroć pluńmy na zgubę ludom — po trzykroć przeklęstwo im. —

Słyszać stukanie.

PRZECHRZTA

Do roboty waszej — a ty, święta księgo, precz stąd, by wzrok przeklętego nie zbrudził kart twoich. —

Talmud chowa

Kto tam?

GŁOS ZZA DRZWI

Swój — W imieniu Wolności¹¹⁴, otwieraj.

¹¹⁴w imieniu Wolności — hasło przejęte z rewolucji francuskiej, która głosiła Wolność, Równość, Braterstwo (*Liberté, Egalité, Fraternité*). [przypis redakcyjny]

PRZECHRZTA

Bracia, do młotów i powrozów. —

otwiera

LEONARD

wchodząc

Dobrze, Obywatele, że czuwacie i ostrzycie
puginały na jutro. —

do jednego z nich przystępuje

A ty co robisz w tym kącie? —

JEDEN Z PRZECHRZTÓW

Stryczki, Obywatelu. —

LEONARD

Masz rozum, bracie — kto od żelaza nie
padnie w boju, ten na gałęzi skona. —

PRZECHRZTA

Miły Obywatelu Leonardzie, czy sprawa pew-
na na jutro? —

LEONARD

Ten, który myśli i czuje¹¹⁵ najpotężniej z nas
wszystkich, wzywa cię na rozmowę przeze mnie.
— On ci sam na to pytanie odpowie. —

PRZECHRZTA

Idę — a wy nie ustawajcie w pracy — Jan-
kielu, pilnuj ich dobrze. —
wychodzi z LEONARDEM

¹¹⁵*Ten, który myśli i czuje* — mowa o Pankacym; Leonard jest przedstawiony jako zapaleniec zaślepiony w stosunku do swego wodza, któremu przypisuje nie tylko najwyższe możliwości intelektualne, ale i uczuciowe. [przypis redakcyjny]

CHÓR PRZECHRZTÓW¹¹⁶

Powrozy i sztylety, kije i pałasze, rąk naszych dzieło, wyjdziecie na zaturę im — oni panów zabiją po błoniach — rozwieszą po ogro-

¹¹⁶CHÓR PRZECHRZTÓW — Wprowadzenie przez Krasieńskiego do *Nie-Boskiej komedii* wątku złowrogiego spisku przechrztów stanowi wyrazisty znak antysemityzmu autora. Grupa przechrztów charakteryzowana jest w utworze poprzez totalny nihilizm: obłudnie i zdradziecko przyłączają się oni do rewolucjonistów po to jedynie, by ich rękami zrealizować swój jedyny cel, tj. obalenie brońonego już tylko przez szlachtę Kościoła oraz ustanowienie na gruzach świata potęgi Izraela. Mickiewicz w swych wykładach paryskich mówiąc o *Nie-Boskiej komedii* na ogół pochlebnie, wyraził jednak sąd, że we fragmentach dotyczących Izraelitów Krasieński dopuścił się „występkę narodowego”. W okresie Wiosny Ludów Krasieński doszedł do wniosku, że również sam Mickiewicz jest Żydem (ze względu na matkę) oraz pozostaje pod wpływem Żydów (ze względu na żonę „przechrzciankę”). Miało to jego zdaniem dyskredytować poglądy poety. O tym, że poglądy Krasieńskiego można określić jako antysemityczne decyduje to, że dawał on wyraz swemu przekonaniu (również w korespondencji prywatnej), że „Żyd zawsze pozostaje Żydem”, a chrzest nie jest w stanie zmienić jego natury: to czyni jego antyjudajizm rasowym. Źródłem antysemityzmu Krasieńskiego należy szukać w jego środowisku i wychowaniu. Ważną osobą był tu jego nauczyciel, Luigi Chiarini, profesor języków orientalnych i historii Kościoła na Uniwersytecie Warszawskim, występujący w roli eksperta od judajizmu w Komitecie na rzecz reformy Żydów działającym w Królestwie Polskim. W swych dziełach, krytykowanych już przez współczesnych za szerzenie nieuzasadnionych, obraźliwych i szkodliwych sądów, Chiarini przekonywał, że istnieje antychrześcijański spisek neofitów. Z uporczywą zawziętością zwalczał Talmud, szerzący jego zdaniem fanatyzm, nietolerancję i despotyzm religijny zagrażający całemu światu; księga ta zachęcała też jego zdaniem do mordów rytualnych. Chiarini uważał, że Żydów należy choćby gwałtem oderwać od Talmudu, znieść Kahały, a przechrzczonym do trzeciego pokolenia zakazać małżeństw między sobą (podobne wątki można zresztą znaleźć np. u Niemcewicza, por. przypis redaktorski do słowa Talmud w tym wydaniu). Chiarini był inspiratorem ojca Zygmunta Krasieńskiego, genera-

dach i borach — a my ich potem zabijem, powiesim. — Pogardzeni wstaną w gniewie swoim, w chwałę Jehowy się ustroją; słowo Jego zbawienie, miłość Jego dla nas zniszczeniem

ła Wincentego, jako autora francuskojęzycznej broszury z 1818 r. *Uwagi o Żydach*, w której autor dał wyraz swej nienawiści do frankistów (grupy Żydów, którzy, idąc za nauką Jakuba Franka, przeszli na chrześcijaństwo). W pojęciu generała stanowili oni tajemniczą i niebezpieczną sektę żydowską (Żydów występujących w przebraniu chrześcijan), której istotnym celem było opanowanie stanowisk dających władzę w kraju (w podobny sposób Chiarini charakteryzował marranów, Żydów hiszpańskich w średniowieczu zmuszonych do przejścia na katolicyzm, co jednak nie ustrzegło ich przed podejrzeniami o nieszczerłość konwersji oraz prześladowaniami inkwizycji). Ojciec był jedną z najważniejszych osób w życiu Zygmunta Krasińskiego i jego zdanie z pewnością zaważyło na poglądach poety w wielu najistotniejszych kwestiach. Przechrzty w *Nie-Boskiej komedii* „ssa” Talmud niby matczyną pierś, czerpiąc z tej księgi nadzieję na własne wywyższenie i poniżenie wszystkich innych: szlachty, czcicieli krzyża i rewolucjonistów. Krasiński kreuje w swym dramacie wizję dziejów podobną do tej, jaką przynoszą niesławne *Protokoły Mędrców Syjonu*, tekst znacznie przecież późniejszy. Na ową zadziwiającą analogię wskazywał w krytycznym wydaniu tego paszkwilu Janusz Tazbir (J. Tazbir „Protokoły Mędrców Syjonu”: *autentyk czy falsyfikat*, Warszawa 1992), wykazując przy tym, że *Nie-Boska...* należy do szeregu tekstów przygotowujących pojawienie się *Protokołów...*, obok np. powieści Dumasa *Józef Balsamo*, czy *Biarritz* Hermana Goedsche. *Nie-Boską komedię* wiąże z *Protokołami...* nie tylko ogólne przeświadczenie o światowym spisku Żydów, ale także niektóre konkretne metaforyczne obrazy, np. przedstawienie związku Żydów jako węża oplatającego świat. Na temat powyższych kwestii por. też teksty: M. Janion, *Do Europy tak, ale razem z naszymi umarłymi*, Warszawa 2000, s. 69 i n. oraz: Tejże, *Mit założycielski polskiego antysemityzmu*, [w:] *Spółczeństwa europejskie i Holocaust*, *Poszerzona dokumentacja konferencji w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie 30 września 2004 z okazji 75. urodzin Feliksa Tycha*, wydana przez Fundację im. Friedricha Egberta w Polsce, Warszawa 2004, s. 11–48. [przypis edytorski]

dla wszystkich. — Pluńmy po trzykroć na zgubę im, po trzykroć przeklęstwo im! —

*

Namiot — porozrzućcane butelki, kielichy.

PANKRACY

Pięćdziesięciu hulało tu przed chwilą i za każdym słowem moim krzyczało — *Vivat* — czy choć jeden zrozumiał myśli moje? — pojął koniec drogi, u początku której hałasuje? — Ach! *servile imitatorum pecus*¹¹⁷. —

Wchodzi LEONARD *i* PRZECHRZTA.

Czy znasz hrabiego Henryka?

PRZECHRZTA

Wielki Obywatelu, z widzenia raczej niż z rozmowy — raz tylko, pamiętam, przechodząc na Boże Ciało, krzyknął mi — „Ustąp się” — i spojrzał na mnie wzrokiem pana — za co mu ślubowałem stryczek w duszy mojej. —

¹¹⁷*servile imitatorum pecus* (łac.) — niewolnicza trzoda naśladowców. Jest to parafraza z Horacego *Epistolarum liber 19: O imitatores, servum pecus!* (O naśladowcy, trzodo niewolnicza!). W rękopisie, wyd. I i nast. aż do wyd. T. Piniego miejsce to było skażone błędem (zniekształcono pierwsze słowo użytego zwrotu, odczytując je jako *fervide* (łac.) — zapalony, gorliwy, zagorzały). [przypis redakcyjny]

PANKRACY

Jutro jak najraniej wybierzesz się do niego i oświadczysz, że chcę się z nim widzieć osobiście, potajemnie, pojutrze w nocy. —

PRZECHRZTA

Wiele mi dasz ludzi? Bo nieostroźnie byłoby się puszczać samemu. —

PANKRACY

Puścisz się sam, moje imię strażą twoją — szubienica, na której powiesiliście Barona wczoraj, plecami twymi. —

PRZECHRZTA

Aj waj!

PANKRACY

Powiedz, że przyjdę do niego o dwunastej w nocy, pojutrze. —

PRZECHRZTA

A jak mnie każe zamknąć lub obije? —

PANKRACY

To będziesz męczennikiem za Wolność Ludu. —

PRZECHRZTA

Wszystko, wszystko za Wolność Ludu —
na stronie

Aj waj —

PANKRACY

Dobranoc, Obywatelu. —

PRZECHRZTA *wychodzi.*

LEONARD

Na co ta odwłoka, te półśrodki, układy —
rozmowy? — Kiedym przysiągł uwielbiać i słu-
chać ciebie, to że cię miałem za bohatera osta-
teczności, za orła lecącego wprost do celu, za
człowieka stawiającego siebie i swoich wszyst-
kich na jedną kartę. —

PANKRACY

Milcz, dziecko. —

LEONARD

Wszyscy gotowi — przechrzty broń ukuli
i powrozów nasnuli — tłumy krzyczą, wołają
o rozkaz; daj rozkaz, a on pójdzie jak iskra, jak
błyskawica, i w płomień się zamieni, i przejdzie
w grom. —

PANKRACY

Krew ci bije do głowy — to konieczność lat twoich, a z nią walczyć nie umiesz i to nazywasz zapalem. —

LEONARD

Rozważ, co czynisz. Arystokraty w bezsilności swojej zawarli się w Św. Trójcy¹¹⁸ i czekają naszego przybycia jak noża gilotyny. — Na-

¹¹⁸Św. Trójca — Okopy Świętej Trójcy, warownia obronna na Podolu, założona na polecenie Jana III Sobieskiego w związku z walkami z Turcją. S. Skwarczyńska w artykule *U źródła nowatorskiego tematu „Nie-Boskiej komedii”* (Zygmunt Krasiński. *W stulecie śmierci*, Warszawa 1960, s. 7–31) zajęła się szczegółowo interpretacją motywów wyboru przez Krasińskiego tego właśnie zamku jako miejsca rozstrzygającej walki między obozem arystokracji i demokracji. Nie chodzi tu mianowicie o symboliczną nazwę, jak sugeruje przypis w wyd. Libery i Sawrymowicza, nie jest to też wprost odbicie wspomnień z podróży Zygmunta na Podole w r. 1825, kiedy oglądał dawną warownię. Wybór taki ma wg Skwarczyńskiej uzasadnienie w chęci „rehabilitacji nazwiska”, w Okopach Św. Trójcy bowiem „rozegrał się fragment konfederacji barskiej, w której czołową rolę odegrali przedstawiciele rodu poety”, a z okolicami „Okopów Św. Trójcy byli Krasińscy związani zarówno przez niedaleki Kamieniec Podolski, rezydencję biskupa Krasińskiego, jak przez aktualnie będący w ich posiadaniu majątek Dunajowce”. Ważniejszym jednak motywem zgromadzenia przedstawicieli europejskiej arystokracji rodu i pieniądza w murach zameczku właśnie na wschodnim krańcu Europy jest według Skwarczyńskiej fakt, że „rewolucja, którą ukazuje *Nie-Boska komedia*, to ta rewolucja powszechna, której plan nakreślił karbonaryzm” (czyli węglarstwo, tajna europejska organizacja rewolucyjna z pierwszej połowy XIX w., dążąca do obalenia rządów absolutnych i utworzenia międzynarodowej republiki demokratycznej); ona to „zapędziła na wschodnie ziemie dawnej Polski” „uciekających przed zagładą przedstawiciele obalonych rewolucyjnie społeczeństw”. [przypis redakcyjny]

przód, Mistrzu, bez zwłoki naprzód, i po nich.

PANKRACY

Wszystko jedno — oni stracili siły ciała w rozkoszach, siły rozumu w próżniactwie legnąć muszą. —

LEONARD

Kogóż się boisz — któż cię wstrzymuje? —

PANKRACY

Nikt — jedno wola moja. —

LEONARD

I na ślepo jej mam wierzyć?

PANKRACY

Zaprawdę ci powiadam — na ślepo. —

LEONARD

Ty nas zdradzasz. —

PANKRACY

Jak zwrotka u pieśni, tak zdrada u końca każdej mowy twojej — nie krzycz, bo gdyby nas kto podsłuchał...

LEONARD

Tu szpiegów nie ma, a potem cóż?...

PANKRACY¹¹⁹

Nic — tylko pięć kul w twoich piersiach za to, żeś śmiał głos podnieść o ton jeden wyżej w mojej przytomności. —

przystępuje do niego

Wierz mi — daj sobie pokój. —

LEONARD

Uniosłem się, przyznaję — ale nie boję się kary. — Jeśli śmierć moja za przykład służyć może, sprawie naszej hartu i powagi dodać, rozkaż. —

PANKRACY

Jesteś żywy, pełny nadziei i wierzysz głęboko — najszczęśliwszy z ludzi, nie chcę pozbawiać cię życia. —

LEONARD

Co mówisz? —

¹¹⁹*Pankracy: Nic — tylko pięć kul w twoich piersiach* — W wyd. BN kwestia ta jest przypisana Przechrzcie, co stanowi oczywisty błąd, nie tylko ze względu na treść wypowiedzi, ale choćby i dlatego, że postać ta już opuściła scenę. [przypis edytorski]

PANKRACY

Myśl więcej, gadaj mniej, a kiedyś mnie zrozumiesz. — Czy posłałeś do magazynu po dwa tysiące ładunków? —

LEONARD

Posłałem Dejca z oddziałem. —

PANKRACY

A składka szewców oddana do kasy naszej?

LEONARD

Z najszczerzym zapalem się złożyli co do jednego i przynieśli sto tysięcy.

PANKRACY

Jutro zaproszę ich na wieczerę. — Czy słyszałeś co nowego o hrabim Henryku? —

LEONARD

Pogardzam zanadto panami, bym wierzył temu, co o nim mówią — upadające rasy energii nie mają — mieć nie powinny, nie mogą. —

PANKRACY

On jednak zbiera swoich włościan i, zaufany w ich przywiązaniu, gotuje się iść na odsiecz zamkowi Świętej Trójcy¹²⁰.

LEONARD

Kto nam zdoła się oprzeć — przecie w nas wcieliła się Idea wieku naszego. —

PANKRACY

Ja chcę go widzieć — spojrzeć mu w oczy — przeniknąć do głębi serca — przeciągnąć na naszą stronę. —

LEONARD

Zabity arystokrata. —

PANKRACY

Ale poeta zarazem¹²¹. — Teraz zostaw mnie samym. —

¹²⁰Majątek hr. Henryka znajdował się w pobliżu Okopów Św. Trójcy. Komentatorzy *Nie-Boskiej komedii* przypominali, że majątek Krasińskich, Dunajowce, oddalony był od Okopów o osiem mil. [przypis redakcyjny]

¹²¹Pankracy opiera swój plan przeciągnięcia hr. Henryka na stronę rewolucjonistów na możliwości oddziaływania na poetycką wyobraźnię arystokraty. Później w rozmowie ze swym antagonistą bystro spostrzeże: „trafiłem do nerwu poezji”. [przypis redakcyjny]

LEONARD

Przebaczasz mi, Obywatelu?

PANKRACY

Zaśnij spokojnie — gdybym ci nie przebaczył, już byś zasnął na wieki. —

LEONARD

Jutro nic nie będzie? —

PANKRACY

Dobrej nocy i miłego marzenia. —

LEONARD *wychodzi.*

Hej, Leonardzie! —

LEONARD

wracając

Obywatelu Wodzu —

PANKRACY

Pojutrze w nocy pójdziesz ze mną do hrabiego Henryka. —

LEONARD

Słyszałem. —

wychodzi

PANKRACY

Dlaczegoż mnie, wodzowi tysięcy, ten jeden człowiek na zawadzie stoi? — Siły jego małe w porównaniu z moimi — kilkaset chłopów, ślepo wierzących jego słowu, przywiązanych miłością swojskich zwierząt... To nędza, to zero. — Czemuż tak pragnę go widzieć, omacić — czyż duch mój napotkał równego sobie i na chwilę się zatrzymał? — Ostatnia to zapora dla mnie na tych równinach — trza ją obalić, a potem... Myśli moja, czyż nie zdołasz ludzić siebie, jako drugich ludziś — wstydz się, przecie ty znasz swój cel, ty jesteś myślą — panią ludu — w tobie zesła się wola i potęga wszystkich — i co zbrodnią dla innych, to chwałą dla ciebie. — Ludziom podłym, nieznanym, nadałaś imiona — ludziom bez czucia wiarę nadałaś — świat na podobieństwo swoje¹²² — świat nowy utworzyłaś naokoło siebie

¹²²świat na podobieństwo swoje — w poprzednich wyd. Bibl. Nar. brak tych słów.
[przypis redakcyjny]

— a sama błąkasz się i nie wiesz, czym jesteś.
— Nie, nie, nie — ty jesteś wielką¹²³!
pada na krzesło i duma

*

*Bór — porozwieszane płótna na drzewach
— w środku łąka, na której stoi szubienica —
szatały — namioty — ogniska — beczki — tłu-
my ludzi.*

MAŻ

*przebrany, w czarnym płaszczu, z czapką czer-
woną wolności¹²⁴ na głowie, wchodzi trzymając
PRZECHRZTĘ za ramię*

Pamiętaj! —

PRZECHRZTA

po cichu

JW. Panie, oprowadzę cię¹²⁵ — nie wydam
cię, na honor. —

¹²³Monolog Pankracego ukazuje przywódcę rewolucji jako człowieka pełnego wątpliwości. [przypis redakcyjny]

¹²⁴*czapka czerwona wolności* — tzw. czapka frygijska, noszona w czasie rewolucji francuskiej przez jakobinów; z czasem stała się symbolem dążeń wolnościowych lub wprost rewolucji. [przypis edytorski]

¹²⁵*oprowadzę cię* — poprawka wprowadzona przez Czubka za rękopisem. W poprzednich wyd.: „odprowadzę”. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Mrugnij okiem, palec podnieś, a w łeb ci strzelę — możesz się domyślić, że nie dbam o życie twoje... kiedym własne na to odważył.

PRZECHRZTA

Aj waj — żelaznymi kleszczami dłoń mi ściskasz — cóż mam robić!

MAŻ

Mów ze mną jak ze znajomym, z przyjacielem nowo przybyłym. — Cóż to za taniec?

PRZECHRZTA

Taniec wolnych ludzi¹²⁶. Tańczą mężczyźni i kobiety wokoło szubienicy i śpiewają.

¹²⁶Jak zauważa Kleiner, jest to „parodia tańców rewolucyjnych dokoła drzewa wolności”. Zestawienia tych elementów, które przejął Krasieński z rewolucji francuskiej dla stworzenia obrazu obozu rewolucyjnego w swoim dramacie, dokonał S. Dobrzycki w studium o *Nie-Boskiej komedii*. W polskiej tradycji z okresu insurekcji warszawskiej znane są spolonizowane wersje pieśni i tańców rewolucyjnych, wzorowane na francuskich (por. Karmaniol: „Na ruinach tyranów / Moźnowładców i panów, / Fanatyzmu i zbrodni / Skaczcie, ludzie swobodni”, J. Kott, *Poezja polskiego Oświecenia. Antologia*, Warszawa 1954, s. 371). [przypis redakcyjny]

CHÓR

Chleba, zarobku, drzewa na opał w zimie,
odpoczynku w lecie! — Hura — Hura!

Bóg nad nami nie miał litości — Hura —
Hura! —

Królowie nad nami nie mieli litości — Hu-
ra — Hura! —

Panowie nad nami nie mieli litości — Hu-
ra! —

My dziś Bogu, królom i panom za służbę
podziękujem — Hura — Hura! —

MAŻ

do dziewczyny

Ciesz się mnie, żeś tak rumiana i wesoła.

DZIEWCZYNA

A dyć tośmy długo na taki dzień czekały.
— Juści, ja myłam talerze, widelce szurowa-
ła ścierką, dobrego słowa nie słyszała nigdy —
a dyć czas, czas, bym jadła sama — tańcowała
sama¹²⁷ — Hura! —

¹²⁷Związek wypowiedzi Dziewczyny z rozmową, jaką przeprowadził Krasiński w karczmie w Ferney na temat rewolucji w Lyonie ze służącą, odnotował już J. Kallenbach w monografii *Zygmunt Krasiński...*, Lwów 1904. Relacja z tej roz-

MAŻ

Tańcuj, Obywatelko. —

PRZECHRZTA

cicho

Zmiłuj się, JW. Panie — ktoś może cię poznać — wychodźmy. —

MAŻ

Jeśli kto¹²⁸ mnie pozna, toś zginął — idźmy dalej. —

PRZECHRZTA

Pod tym dębem siedzi klub Lokajów¹²⁹. —

MAŻ

Przybliżmy się.

PIERWSZY LOKAJ

Jużem ubił mojego dawnego pana. —

mowy zawarta jest w liście do Reeve'a (*Correspondance*, t. I, s. 378–381). [przypis redakcyjny]

¹²⁸*Jeśli kto* — w poprzednich wyd. Bibl. Nar.: „Jeśli ktoś”. [przypis redakcyjny]

¹²⁹Wielka rewolucja francuska wprowadziła nazwę klubów dla ugrupowań politycznych (np. klub jakobinów). W czasie powstania listopadowego działał klub patriotyczny. Tu Krasiński wprowadził nazwę klubów dla zawodowych ugrupowań rewolucjonistów. [przypis redakcyjny]

DRUGI LOKAJ

Ja szukam dotąd mojego barona — zdrowie twoje! —

KAMERDYNER

Obywatele, schyleni nad prawidłem w poście i poniżeniu, glancując buty, strzyżąc¹³⁰ włosy, poczuliśmy prawa nasze — zdrowie klubu całego! —

CHÓR LOKAJ

Zdrowie Prezesa — on nas powiedzie drogą honoru¹³¹. —

KAMERDYNER

Dziękuję, Obywatele.

CHÓR LOKAJ

Z przedpokojów, więzień naszych, razem, zgodnie, jednym wypadliśmy rzutem — *Vivat!* — Salonów znamy śmieszności i wszeteczeństwa¹³² — *Vivat!* — *Vivat!* —

¹³⁰*strzyżąc* — dziś: strzygąc. [przypis edytorski]

¹³¹*Zdrowie Prezesa — on nas powiedzie drogą honoru* — „Lokajstwo” wycisnęło piętno zawodowe na członkach klubu. Posługują się oni frazeologią dawnych panów, przeciw którym występują (tytuł Prezesa, „droga honoru”); oburza się na to nieco dalej hr. Henryk. [przypis redakcyjny]

¹³²*wszeteczeństwa* — w drukach: „wszeteczności”, poprawione przez Czubka na podstawie rękopisu. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Cóż to za głosy, twardsze i dziksze, wychodzące z tej gęstwiny na lewo? —

PRZECHRZTA

To chór rzeźników, JW. Panie. —

CHÓR RZEŹNIKÓW

Obuch i nóż to broń nasza — szlachtuz¹³³ to życie nasze. — Nam jedno: czy bydło, czy panów rznąć. —

Dzieci siły i krwi, obojętnie patrzymy na drugich, słabszych i bielszych — kto nas powoła, ten nas ma — dla panów woły, dla ludu panów bić będziem.

Obuch i nóż broń nasza — szlachtuz życie nasze — szlachtuz — szlachtuz — szlachtuz. —

MAŻ

Tych lubię — przynajmniej nie wspominają ani o honorze, ani o filozofii. — Dobry wieczór Pani. —

¹³³szlachtuz (z niem. *Schlachthaus*) — rzeźnia. [przypis redakcyjny]

PRZECHRZTA

cicho

JW. Panie, mów Obywatelko — lub Wolna Kobieto. —

KOBIETA

Cóż znaczy ten tytuł, skąd się wyrwał? —
Fe — fe — cuchniesz starzyzną. —

MAŻ

Język mi się zaplątał. —

KOBIETA

Jestem swobodną, jako ty, niewiastą wolną, a towarzystwu za to, że mi prawa przyznało, rozdaję miłość moją. —

MAŻ

Towarzystwo znów za to ci dało te pierścienie i ten łańcuch ametystowy. — Och! podwójnie dobroczynne towarzystwo! —

KOBIETA

Nie, te drobnostki zdarłam przed wyzwoleniem moim — z męża mego, wroga mego, wroga wolności, który mnie trzymał na uwięzi. —

MAŻ

Życzę Obywatelce miłej przechadzki. —
przechodzi

Któż jest ten dziwny żołnierz — oparty na szabli obosiecznej, z główką trupią na czapce, z drugą na felcechu¹³⁴, z trzecią na piersiach? — Czy to nie sławny Bianchetti¹³⁵, taki dziś kondotier ludów, jako dawniej bywali kondotierzy książąt i rządów? —

¹³⁴*felcech* (z niem. *Feldzeichen*) — pas ukośny od ramienia do biodra, służący do zawieszania broni siecznej. [przypis redakcyjny]

¹³⁵S. Skwarczyńska w osobie Bianchettiego widzi jeden z dowodów, że obraz rewolucji w *Nie-Boskiej*... wzorowany był na planie karbonarskiej rewolucji powszechnej. Nazwisko Bianchetti powstało z połączenia nazwiska Filippo Michele Bounarrotti, jednego z najwybitniejszych włoskich rewolucjonistów związanych z karbonaryzmem, oraz Louis-Auguste Blanqui, francuskiego rewolucjonisty, który, powiązany z organizacjami rewolucyjnymi w wojsku, otrzymał stopień generała przyszłej rewolucji. Nazwą *kondotiera* (wł. *condottiere* — najemnik) mianowano pierwotnie we Włoszech opłacanego żołdem dowódcę wojsk najemnych, z czasem nazwa przeszła na dowódców wojsk najemnych nie tylko we Włoszech, następnie była używana w sensie przenośnym dla określenia człowieka gotowego służyć każdej sprawie, jeśli przynosiła ona zysk osobisty. Bianchetti jest przywódcą armii rewolucyjnej jako fachowiec, co nie oznacza, przynajmniej w oczach hr. Henryka, że jest on ideowo związany z obozem rewolucji. Stąd dalsze jego ostrzeżenie, że z takich właśnie ludzi wyrośnie nowa arystokracja. Kleiner przypomina w przypisie, że kondotierzy we Włoszech „dochodzili nawet do władzy książęcej”. [przypis redakcyjny]

PRZECHRZTA

On sam, JW. Panie — dopiero od tygodnia do nas przybyły. —

MAŻ

Nad czym tak zamyślił się Generał? —

BIANCHETTI

Widzicie, Obywatele, ową lukę między jaworami? — Patrzcie dobrze — dojrzycie tam na górze zamek — doskonale widzę przez moją lunetę mury, okopy i cztery bastiony¹³⁶. —

MAŻ

Trudno go opanować.

BIANCHETTI

Tysiąc tysięcy królów¹³⁷! — można obejść jarem, podkopać się, i...

PRZECHRZTA

mrugając

Obywatelu Generale. —

¹³⁶*bastiony* (z fr.) — narożne umocnienia wałów fortecznych, wieże fortyfikacyjne. [przypis redakcyjny]

¹³⁷*Tysiąc tysięcy królów* — rewolucyjne przekleństwo, w którym w miejsce „diabłów” występują „królowie”. [przypis redakcyjny]

MAŻ

po cichu

Czujesz ten kurek odwiedziony pod moim płaszczem? —

PRZECHRZTA

na stronie

Aj waj! —

głośno

Jakżeś więc to ułożył, Obywatelu Generale?

—

BIANCHETTI

zadumany

Chociażeście moi bracia w wolności, nie jesteście moimi braćmi w geniuszu — po zwycięstwie dowie się każdy o moich planach. —

odchodzi

MAŻ

do PRZECHRZTY

Radzę wam, go zabijcie, bo tak się poczyną każda Arystokracja¹³⁸. —

¹³⁸S. Skwarczyńska pisze w związku z tą sceną: „(...) myśl o kondotierstwie, o geniuszu, z którego poczyną się wszelka arystokracja — mógł zaszczyć Kra-

RZEMIEŚLNIK

Przekląstwo — przekląstwo. —

MAŻ

Cóż robisz pod tym drzewem, biedny człowiecze — czemu patrzysz tak dziko i mgławo? —

RZEMIEŚLNIK

Przekląstwo kupcom, dyrektorom fabryki — najlepsze lata, w których inni ludzie Kochają dziewczyny, biją się na otwartym polu, żeglują po otwartych morzach, ja prześlęczałem w ciasnej komorze, nad warsztatem jedwabiu¹³⁹. —

MAŻ

Wychylże czarę, którą trzymasz w dłoni. —

sińskiemu Napoleon, niegdyś generał wojsk rewolucyjnej Francji, a potem cesarz, ten, który rewolucję zdradził” (s. 28). [przypis redakcyjny]

¹³⁹W tym, że przedstawiciel klasy robotniczej, wyzyskiwanej przez kupców i fabrykantów, jest rzemieślnikiem fabryki jedwabiu, można dopatrzeć się echa wrażenia, jakie na Krasińskim wywarły rozruchy tkaczy lyońskich. [przypis redakcyjny]

RZEMIEŚLNIK

Sił nie mam — podnieść do ust nie mogę — ledwo się tutaj przyczoiłem, ale dla mnie już nie zaświta dzień wolności. — Przeklęstwo kupcom, co jedwab sprzedają, i panom, co noszą jedwabie — przeklęstwo — przeklęstwo!

umiera

PRZECHRZTA

Jaki brzydki trup. —

MAŻ

Tchórze wolności, obywatelu Przechrzto, patrz na tę głowę bez życia, pływającą w pokrwawie¹⁴⁰ zachodzącego słońca. —

Gdzie się podzieją teraz wasze wyrazy, wasze obietnice — równość — doskonałość i szczęście rodu ludzkiego¹⁴¹? —

¹⁴⁰*pokrwawa* — krwawy odbłask; jest to neologizm utworzony przez Krasińskiego analogicznie do formy „poświęta”. [przypis redakcyjny]

¹⁴¹Wyd. Libery i Sawrymowicza sugeruje w przypisie, że zarzut hr. Henryka skierowany jest rzekomo do obozu rewolucyjnego, jako odpowiedzialnego za śmierć robotnika, który przecież jednak zginął jako ofiara wyzysku kapitalistycznego. Podobnie Kleiner uważa, że „Henryk niesłusznie wysnuwa ze śmierci robotnika zarzuty przeciw partii Pankracego”. Wydaje się jednak, że Henrykowi chodzi o to, iż cierpienia fizycznego i śmierci rewolucja nie jest w stanie odsunąć od ludzkości, że zatem obietnice „doskonałości i szczęścia rodu ludzkiego” są oszustwem. [przypis redakcyjny]

PRZECHRZTA

na stronie

Bodajbyś także za wcześnie zdechł i ciało
twoje psy rozerwały na sztuki. —

głośno

Puszczaj mnie — muszę zdać sprawę z mo-
jego poselstwa. —

MAŻ

Powiesz, zem cię miał za szpiega i dlatego
zatrzymał. —

obziera się naokoło

Odgłosy biesiady głuchną z tyłu — przed
nami już same tylko sosny i świerki, oblane
promieńmi¹⁴² wieczoru. —

PRZECHRZTA

Nad drzewami skupiają się chmury — le-
piej byś wrócił do swoich ludzi, którzy i tak
już¹⁴³ od dawna czekają na ciebie w jarze Świę-
tego Ignacego. —

¹⁴²*promieńmi* — promieniami. [przypis edytorski]

¹⁴³*którzy i tak już* — Brak „już” w poprzednich wyd. BN. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Dzięki ci za troskliwość, mości Żydzie —
nazad! — Chcę obywateli raz jeszcze¹⁴⁴ w zmierz-
chu obejrzyć. —

GŁOS POMIĘDZY DRZEWAMI

Syn chamów dobranoc zasyła staremu słoń-
ku.

GŁOS Z PRAWYJ

Zdrowie twoje, dawny wrogu nasz, coś nas
pędził do pracy i znoju — jutro, wschodząc,
zastaniesz twoich niewolników przy mięsiwie
i konwiach — a teraz, szklanko, idź do czarta!
—

PRZECHRZTA

Orszak chłopów tu ciągnie. —

MAŻ

Nie wyrwiesz się — stój za tym pniem i milcz.

CHÓR CHŁOPÓW

Naprzód, naprzód, pod namioty, do bra-
ci naszych — naprzód, naprzód, pod cień ja-

¹⁴⁴raz jeszcze — w poprzednich wyd. BN: „jeszcze raz”. [przypis redakcyjny]

worów, na sen, na miłą wieczorną gawędkę —
tam dziewczki nas czekają — tam woły pobite,
dawne pługów zaprzęgi, czekają nas.

GŁOS JEDEN

Ciągnę go i wlokę, zzyrna się i opiera —
idź w rekruty — idź! —

GŁOS PANA

Dzieci moje, litości, litości¹⁴⁵. —

GŁOS DRUGI

Wróc mi wszystkie dni pańszczyzny. —

GŁOS TRZECI

Wskrześ mi syna, Panie, spod batogów ko-
zackich¹⁴⁶. —

GŁOS CZWARTY

Chamy piją zdrowie twoje, Panie — prze-
praszą cię, Panie.

¹⁴⁵*litości, litości* — w poprzednich wyd. Bibl. Nar. nie ma powtórzenia: „litości”.
[przypis redakcyjny]

¹⁴⁶Wyd. Libery i Sawrymowicza wyjaśnia, że mowa tu o służbie magnackiej, zwanej kozakami. Może to jednak być mowa o karze wymierzonej rekrutowi przez oddział wojskowy Kozaków za jakieś przestępstwo przeciw regulaminowi. Powyżej bowiem Głos Jeden jako jeden ze sposobów dręczenia Pana wymienia „pójście w rekruty”. Długa służba w wojsku carskim obowiązująca chłopów była jednym z jaskrawych przykładów krzywdy społecznej. [przypis redakcyjny]

CHÓR CHŁOPÓW

przechodząc

Upiór¹⁴⁷ ssał krew i poty nasze — mamy upiora — nie puścim upiora — przez biesa, przez biesa, ty zginiesz wysoko, jako pan, jako wielki pan, wzniesion nad nami wszystkimi¹⁴⁸. — Panom tyranom śmierć — nam biednym, nam głodnym, nam strudzonym jeść, spać i pić. — Jako snopy na polu, tak ich trupy będą — jako plewy w młockarniach, tak perzyny ich zamków — przez kosy nasze, siekiery i cepy, bracia, naprzód. —

MAŻ

Nie mogłem twarzy dojrzeć wśród zastępów. —

PRZECHRZTA

Może jaki przyjaciel lub krewny JW-go.

¹⁴⁷Kleiner przypuszcza, że określenie Pana jako upiora może być reminiscencją drugiej części *Dziadów* Mickiewicza, gdzie występuje widmo złego pana, nazwane przez Guślarza upiorem. [przypis redakcyjny]

¹⁴⁸Ironiczna gra słów o „wzniesieniu” panów w chwili wieszania ich na szubienicy znana była od czasu wyroków w okresie insurekcji warszawskiej (por. np. „Będzie wywyższon nieco od ziemi”, *Do zdrajców wywieszanych i żyjących*, J. Kott, *Poezja polskiego Oświecenia...*, s. 378). [przypis redakcyjny]

MAŻ

Nim pogardzam, a was nienawidzę — poezja to wszystko ozłoci kiedyś. — Dalej, Żydzie — dalej! —

zapuszcza się w krzaki

*

Inna część boru — wzgórze z rozpalonymi ogniami — zgromadzenie ludzi przy pochodniach.

MAŻ

na dole, wysuwając się z za drzew z PRZECHRZTA

Gałęzie podarły na łachmany moją czapkę wolności. — A to co za piekło z rudawych płomieni, wznoszące się wśród tych dwóch ścian lasu, tych dwóch nawałów ciemności? —

PRZECHRZTA

Zabłądziliśmy, szukając wąwozu Świętego Ignacego — nazad w krzaki, bo tu Leonard odprawia obrzędy nowej wiary¹⁴⁹. —

¹⁴⁹Leonard odprawia obrzędy nowej wiary — Jest to wyraźna aluzja do pomysłów saintsimonistów, którzy zwłaszcza w latach 1830–1832 postulowali stworze-

MAŻ

wstępując

Przez Boga, naprzód! — tegom żądał właśnie, nie lękaj się, nikt nas nie pozna. —

PRZECHRZTA

Ostrożnie — powoli. —

MAŻ

Wszędzie rozwaliny jakiegoś ogromu, który musiał wieki przetrwać, nim runął — filary, podnóża, kapitele¹⁵⁰, ćwiertowane¹⁵¹ posągi, rozrzucone floresy¹⁵², którymi oplatano starodawne sklepienia — teraz mi pod stopą zamignęła¹⁵³ stłuczona szyba — zda się, że twarz

nie nowej doktryny religijnej, „nowej wiary religijnej”. (Tytuł wykładu szesnastego *Doktryny Saint-Simona* jego uczniów, A. Bazarda i B. Infantina, Warszawa 1961, z 29 VII 1829 brzmiał: *List o trudnościach, jakie stoją dzisiaj na zawadzie przyjęciu nowej wiary religijnej*). Henryk stwierdza, iż tego właśnie żądał: zobaczyć kapłana nowej wiary. Nieobcy musiał mu być pogląd saintsimonistów, że „misja poety, podobnie jak misja kapłana, polegała zawsze na tym, by porywać masy ku realizowaniu przyszłości, którą jeden z nich opiewał, a drugi głosił (...) przyszłość połączy obie te funkcje w jedną” (s. 502). W pojęciu więc hr. Henryka musiał być Leonard jako kapłan-poeta szczególnie interesujący. [przypis redakcyjny]

¹⁵⁰kapitele (z łac. *caput*: głowa) — główce kolumn. [przypis redakcyjny]

¹⁵¹ćwiertowane — dziś: ćwiartowane. [przypis edytorski]

¹⁵²floresy (z łac. *flores*: kwiaty) — ozdoby, ornamenty przedstawiające gałązki, łodygi i kwiaty. [przypis redakcyjny]

¹⁵³zamignęła — dziś: mignęła. [przypis edytorski]

Bogarodzicy na chwilę wyjrzała z cieniu¹⁵⁴ i znów tam ciemno — tu, patrz, cała arkada¹⁵⁵ leży — tu krata żelazna, zasypana gruzem — z góry lunął błysk pochodni — widzę pół rycerza śpiącego na połowie grobu — gdzież jestem, przewodniku? —

PRZECHRZTA

Nasi ludzie krwawo pracowali przez czterdzieści dni i nocy, aż wreszcie¹⁵⁶ zburzyli ostatni kościół — na tych równinach. — Teraz właśnie cmentarz mijamy.

MAŻ

Wasze pieśni, ludzie nowi, gorzko brzmią w moich uszach — czarne postacie z tyłu, z przodu, po bokach się cisną, a pędzone wiatrem blaski i cienie przechadzają się po tłumie, jak żyjące duchy. —

¹⁵⁴z *cieniu* — dziś: z cienia. [przypis edytorski]

¹⁵⁵*arkada* (z łac. *arcus*: łuk) — sklepienie łukowe w architekturze. [przypis redakcyjny]

¹⁵⁶*aż wreszcie* — poprawka wprowadzona przez Piniego i Czubka na podstawie rękopisu. W wyd. I, II i III: „raz wreszcie”. Kleiner przypuszcza, że Krasiński mógł słyszeć o projekcie Saint-Simona z czasów rewolucji, aby zburzyć katedrę Notre-Dame w Paryżu. [przypis redakcyjny]

PRZECHODZĄCY

W imieniu Wolności pozdrawiam was obu.

—

DRUGI

Przez śmierć panów witam was obu. —

TRZECI

Czego się nie śpieszycie? Tam śpiewają kapłani Wolności. —

PRZECHRZTA

Niepodobna się oprzeć — zewsząd nas pcha-
ją. —

MAŻ

Któż jest ten młody człowiek, na gruzach przybytku stojący? — Trzy ogniska palą się pod nim, wśród dymu i łuny twarz jego płonie, głos jego brzmi szaleństwem. —

PRZECHRZTA

To Leonard, prorok natchnięty¹⁵⁷ Wolności — naokoło stoją nasze kapłany, filozofy, poeci, artyści, córki ich i kochanki. —

¹⁵⁷*natchnięty* — dziś: *natchniony*. [przypis edytorski]

MAŻ

Ha! wasza arystokracja¹⁵⁸ — pokaż mi tego, który cię przysłał. —

PRZECHRZTA

Nie widzę go tutaj. —

LEONARD

Dajcie mi ją do ust, do piersi, w objęcia, dajcie piękną moją, niepodległą, wyzwoloną, obnażoną z zasłon i przesądów, wybraną spośród córek Wolności, oblubienicę moją. —

GŁOS DZIEWICY

Wyrywam się do ciebie, mój kochanku. —

DRUGI GŁOS

Patrz, ramiona wyciągam do ciebie — upadłam z niemocy — tarzam się po zgliszczach, kochanku mój. —

¹⁵⁸*nasze kapłany, filozofy, poeci, artyści, córki ich i kochanki (...) Ha! wasza arystokracja* — Hr. Henryk dostrzega w obozie rewolucyjnym już drugą grupę przyszłej nowej arystokracji. Poza dowództwem wojskowym może ją utworzyć grupa kapłanów. [przypis redakcyjny]

TRZECI GŁOS

Wyprzedziłam je — przez popiół i żar, ogień
i dym stąпам ku tobie, kochanku mój. —

MAŻ

Z rozpuszczonym włosom, z dyszącą pierśią
wdziera się na gruzy namiętными podrzuty.

PRZECHRZTA

Tak co noc bywa. —

LEONARD

Do mnie, do mnie, o rozkoszo¹⁵⁹ moja —
córo Wolności. — Ty drzysz w boskim szale.
— Natchnienie, ogarnij mą duszę — słuchaj-
cie wszyscy — teraz wam prorokować będę. —

MAŻ

Głowę pochyliła, mdleje. —

¹⁵⁹o rozkoszo — dziś W.lp: o rozkoszy. [przypis edytorski]

LEONARD

My oboje obrazem rodu ludzkiego¹⁶⁰, wyzwolonego, zmartwychwstającego — patrzcie — stoim na rozwalinach starych kształtów, staro Boga. — Chwała nam, bośmy członki Jego rozerwali, teraz proch i pył z nich — a duch Jego zwyciężyli naszymi duchami — duch Jego zstąpił do nicości. —

CHÓR NIEWIAST

Szczęśliwa, szczęśliwa oblubienica Proroka — my tu na dole stoimy i zazdrościm jej chwały. —

LEONARD

Świat nowy ogłaszam — Bogu nowemu oddaję niebiosą. Panie swobody i rozkoszy, Boże ludu, każda ofiara zemsty, trup każdego ciemiezcy twoim niech będzie ołtarzem — w oceanie krwi utoną stare łzy i cierpienia rodu ludz-

¹⁶⁰*My oboje obrazem rodu ludzkiego, wyzwolonego, zmartwychwstającego* — Scena ta interpretowana jest przez Kleinera jako nawiązanie do pomysłów obrzędowych „nowej religii” lansowanych przez ucznia Saint-Simona, Enfantina, który głosił „prawo oddziaływania zarówno moralnego, jak zmysłowego” przez zwierzchniczą „parę kapłańską” na wiernych. Kleiner powołuje się też na „znamienny artykuł o parze kapłańskiej, znającej i urok skromności, i urok rozkoszy”, ogłoszony przez redaktora „Globe’u”, Michała Chevalier, 19 II 1832. [przypis redakcyjny]

kiego — życiem jego odtąd szczęście — prawem jego równość — a kto inne tworzy, temu stryczek i przeklęstwo. —

CHOR MĘŻÓW

Rozpadła się budowa ucisku i dumy — kto z niej choć kamyczek podniesie, temu śmierć i przeklęstwo.

PRZECHRZTA

na stronie

Bluźnierce Jehowy, po trzykroć pluję na zgubę wam. —

MAŻ

Orle, dotrzyмай obietnicy, a ja tu na ich karkach nowy kościół Chrystusowi postawię.
—

POMIESZANE GŁOSY

Wolność — szczęście — hura! — hejże! — rykacha! — hurracha! — hurracha!

CHÓR KAPŁANÓW

Gdzie pany, gdzie króle, co niedawno przechadzali się po ziemi w berłach i koronach, w dumie i gniewie? —

ZABÓJCA

Ja zabiłem króla Aleksandra. —

DRUGI

Ja króla Henryka. —

TRZECI

Ja króla Emanuela. —

LEONARD

Idźcie bez trwogi i mordujcie bez wyrzutów — boście wybrani z wybranych, święci wśród najświętszych — boście męczennikami — bohaterami Wolności. —

CHÓR ZABÓJCÓW

Pójdziemy nocą ciemną, sztylety ściskając w dłoniach, pójdziemy, pójdziemy. —

LEONARD

Obudź się, urodziwa moja. —

Grzmot słysząc.

Nuż, odpowiedzcie żyjącemu Bogu¹⁶¹ —
wznieście pieśni wasze — chodźcie za mną¹⁶²
wszyscy, wszyscy, jeszcze raz obejdziem i zdepcem
świątynię umarłego Boga. —

A ty podnieś głowę — powstań i obudź się.

DZIEWICA

Pałam miłością ku tobie i Bogu twemu,
światu całemu miłość rozdaję moją — płonę
— płonę.

MAŻ

Ktoś mu zabiegł — padł na kolana — mo-
cuje się sam z sobą, coś bełkoce, coś jęczy. —

PRZECHRZTA

Widzę, widzę, to syn sławnego filozofa.

LEONARD

Czego żądasz, Hermanie? —

¹⁶¹żyjącemu Bogu — Kleiner przypomina, że jest to powtórzenie frazeologii
saintsimonistycznej, w której często używało się nazwy *Dieu vivant* — Bog żyjący.
[przypis redakcyjny]

¹⁶²za mną — w poprzednich wyd. Bibl. Nar.: „ze mną”. Posłużenie się przez
Leonarda zwrotem „za mną” potwierdza jego przodowniczą rolę w obozie rewo-
lucji. [przypis redakcyjny]

HERMAN

Arcykapłanie, daj mi święcenie zbójeckie.

LEONARD

do kapłanów

Podajcie mi olej, sztylet i truciznę.

do HERMANA

Olejem, którym dawniej namaszczano królów, na zgubę królom namaszczam cię dzisiaj — broń dawnych rycerzy i Panów na zaturę panów kładę w ręce twoje — na twoich Piersiach zawieszam medalion, pełny trucizny tam, gdzie twoje żelazo nie dojdzie, niech ona żre i pali wnętrzości tyranów. — Idź i niszczone pokolenia po wszech stronach świata¹⁶³. —

MAŻ

Ruszył z miejsca i na czele orszaku ciągnie po wzgórzu. —

PRZECHRZTA

Usuńmy się z drogi. —

¹⁶³S. Skwarczyńska w tej formule „święcenia” dopatruje się stylizacji na obrzędy wtajemniczeń karbonarskich. Motywy karbonarskie według niej widoczne są w całej tej scenie. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Nie — chcę tego snu dokończyć¹⁶⁴. —

PRZECHRZTA

Po trzykroć pluję na ciebie. —

do MĘŻA

Leonard może mnie poznać, JW. Panie —
patrz, jaki nóż wisi na jego piersiach. —

MAŻ

Zakryj się płaszczem moim. — Co to za
niewiasty przed nim tańczą? —

PRZECHRZTA

Hrabiny i księżniczki, które porzuciwszy
mężów przeszły na wiarę naszą. —

MAŻ

Niegdyś anioły moje — Pospólstwo go ze-
wsząd oblało — zginął mi w natłoku — jedno
po muzyce poznaję, że się od nas oddala. —
Choć za mną — stamtąd lepiej nam patrzeć
będzie. —

wdziera się na odtamek muru

¹⁶⁴Kleiner stwierdza, że Henryk „odczuwa wszystko to, co widzi, niby przez sen dręczący”. [przypis redakcyjny]

PRZECHRZTA

Aj waj, aj waj! Każdy nas tu spostrzeże. —

MAŻ

Widzę go znowu — drugie niewiasty cisną się za nim, blade, obłąkane, w konwulsjach. — Syn filozofa pieni się, potrząsa sztyletem. — Dochodzą teraz do ruin wieży północnej. —

Stanęli — płasają na gruzach — rozrywają nieobalone arkady — sypią iskrami na leżące ołtarze i krzyże — płomień się zajmuje i gna słupy dymu przed sobą — biada wam — biada¹⁶⁵! —

¹⁶⁵Już Kleiner w przypisie do tej sceny wtrącił nawiasowo uwagę, że orgiastyczny charakter nabożeństwa nasuwa „myśl o „sabatach” czarownic pod przewodnictwem szatana jako „mistrza Leonarda””. Uznał jednak tę scenę za parodię saintsimonistycznych nabożeństw, jakie miały się odbywać w przyszłości. W. Kubacki natomiast uznał tę scenę za rozstrzygającą dla interpretacji całości dramatu Krasińskiego. Píše on, że „Krasiński świadomie wystylizował ten ustęp na jakiś rewolucyjny „sabat”. Po przeprowadzeniu analizy pisze dalej Kubacki, że „w scenie z Leonardem mamy ukrytą paralełę: rewolucja — sabat, ruch społeczny — natchnienie piekieł, trybun ludu, Leonard — szatan z średniowiecznej legendy, wielki mistrz wszelkiego rozpasania i wyuzdania”. Interpretację tę Podsumowuje Kubacki pisząc, iż historiozofia autora *Nie-Boskiej komedii* nie jest „zbyt złożona. Doskonale mieści się ona, wraz ze wszystkimi inspiracjami, jakie poeta zawdzięczał Hegłowi, Ballanche’owi czy Cieszkowskiemu, w kościelnej nauce o Opatrzności” (W. Kubacki, *Leonard — wielki mistrz sabatów rewolucji*, „Ruch Literacki” 1960, nr 3). [przypis redakcyjny]

LEONARD

Biada ludziom, którzy dotąd się kłaniają
umarłemu Bogu. —

MAŹ

Czarne bałwany nawracają się i ku nam pę-
dzą. —

PRZECHRZTA

O Abrahamie! —

MAŹ

Orle, wszak moja godzina nie tak bliska
jeszcze? —

PRZECHRZTA

Już po nas. —

LEONARD

przechodząc, zatrzymuje się

Coś ty za jeden, bracie, z taką dumną twa-
rzą — czemu¹⁶⁶ nie łączysz się z nami? —

¹⁶⁶*czemu* — Czubek za rękopisem, wbrew drukom, przyjął wersję „i czemu”.
Niniejsze wydanie zgodne tu z wersją edycji I, II i III, którą przyjął również i Kle-
iner. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Śpieszę z daleka na odgłos waszego powstania. — Jestem morderca klubu Hiszpańskiego¹⁶⁷ i dopiero dziś przybyłem. —

LEONARD

A ten drugi po co się w zawojach płaszcza twego kryje? —

MAŻ

To mój brat młodszy — ślubował, że twarzy ludziom nie ukaze, nim zabije przynajmniej barona. —

LEONARD

Ty sam czyją śmiercią się chlubisz? —

MAŻ

Na dwa dni tylko przed wybraniem się w drogę starsi bracia dali mi święcenie. —

LEONARD

Kogóż masz na myśli?

¹⁶⁷Dla S. Skwarczyńskiej jest to jeden z dowodów, że Krasinśki rozwija tu pomysł karbonarski o rewolucji powszechnej. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Ciebie pierwszego, jeśli się nam sprzeniewierzysz. —

LEONARD

Bracie, na ten użytek weź sztylet mój. —
wyciąga sztylet z pasa

MAŻ

dobywa swojego sztyletu

Bracie, na ten użytek i mojego wystarczy.

—

GŁOS LUDZI

Niech żyje Leonard! — Niech żyje morderca Hiszpański! —

LEONARD

Jutro staw się u namiotu Obywatela Wodzka.

CHÓR KAPŁANÓW

Pozdrawiamy cię, gościu, imieniem ducha Wolności — w rękę twoim część naszego zbawienia. — Kto walczy bez ustanku, morduje bez słabości, kto dniem i nocą wierzy zwycięstwu, ten zwycięży wreszcie. —

przechodzą

CHÓR FILOZOFÓW

My ród ludzki dźwignęli z dzieciństwa. —
My prawdę z łona ciemności wyrwali na jaśnią.
— Ty za nią walcz, morduj i giń.

przechodzą

SYN FILOZOFA

Towarzyszu bracie, czaszką starego święte-
go piję zdrowie¹⁶⁸ twoje — do widzenia. —

rzuca czaszkę

DZIEWCZYNA

tańcząc

Zabij dla mnie księcia Jana¹⁶⁹. —

DRUGA

Dla mnie hrabiego Henryka. —

DZIECI

Prosimy cię ślicznie o głowę arystokraty.

—

¹⁶⁸*czaszką... piję zdrowie* — jeden z motywów karbonarskich odnotowanych przez S. Skwarczyńską. [przypis redakcyjny]

¹⁶⁹Kleiner uważa tę scenę za naśladownictwo sceny z *Ewangelii*: „Salome tańczy przed Herodem i w nagrodę żąda głowy św. Jana Chrzciciela”. [przypis redakcyjny]

INNI

Szczęść się twojemu sztyletowi! —

CHÓR ARTYSTÓW¹⁷⁰

Na ruinach gotyckich świątynię zbudujem
tu nową — obrazów w niej ni posągów nie ma
— sklepienie w długie puginały, filary w osiem
głów ludzkich, a szczyt każdego filara jako włosy,
z których się krew sączy — ołtarz jeden biały
— znak jeden na nim — czapka wolności —
Hurracha! —

INNI

Dalej, dalej, już brzask świta.

¹⁷⁰Kleiner zwraca uwagę, iż saintsimoniści „często zaznaczali, że religia ich nowe drogi otwiera wiedzy i sztuce”. Saintsimoniści wprowadzali modyfikacje znaczeniowe do terminu „artysta”: „(...) dla nas słowo to ma znaczenie o wiele szersze, niż mu się zwykle przypisuje (...) będziemy tymczasem używać wyrazu *artyści* na oznaczenie ludzi obdarzonych w najwyższym stopniu zdolnością *współodczuwania*, niezależnie od tego, czy zdolność ta odnosi się do całej ludzkości, czy też zamyka się w kręgu najwęższych uczuć społecznych” (s. 400). „(...) w naszym pojęciu artyści są to ludzie, którzy zawsze nadawali ludzkości ruch postępowy, dzięki czemu przeszła ona od stanu najprymitywniejszej dzikości aż do stopnia cywilizacji, jaki myśmy osiągnęli; i właśnie w tej chwili ludziom zasługującym na to miano objawiona została tajemnica społecznych Przeznaczeń, objawiona dlatego tylko, że ich miłość do rodzaju ludzkiego zrodziła w nich przemożną chęć zgłębienia tej tajemnicy” (*Doktryna Saint-Simona*, s. 502–503). [przypis redakcyjny]

PRZECHRZTA

Rychło nas powieszą — gdzie szubienica.

MAŻ

Cicho, Żydzie — lecą za Leonardem, nie patrzą już na nas. — Ogarniam wzrokiem, raz ostatni podchwytuję myślą ten chaos, dobywający się z toni czasu, z łona ciemności, na zgubę moją i wszystkich braci moich — gnane szablem, porwane rozpaczą myśli moje w całej sile swej kołują. —

Boże, daj mi potęgę, której nie odmawiałeś mi nigdy — a w jedno słowo zamknę świat ten nowy, ogromny — on siebie sam nie pojmuje. — Lecz to słowo moje będzie poezją przyszłości¹⁷¹. —

¹⁷¹Henryk wydaje się tu wyznawać analogiczny pogląd na rolę i możliwości poety-artysty jak saintsimoniści, zapewne pod wpływem Chóru Artystów. Kleiner pisze, „że odzywający się w Henryku samorzutnie odruch psychiczny — to odruch poety; dopiero refleksja górę da nad poetą — wodzowi”. Refleksja ta wywołana jest uwagą wypowiedzianą przez Głos w powietrzu: „Dramat układasz”. Scenę tę można by uważać za ową trzecią pokusę Złych Duchów: „spróchniały Eden” to ten „świat nowy, ogromny”, który Henryk chciałby zaniknąć w „jedno słowo”. Przyjęcie takiej interpretacji zgodne byłoby z pomysłami Łuckiego na temat „obrazu Edenu”, które Kubacki wyzyskuje dla własnego wykładu o *Nie-Boskiej komedii* jako dramacie adwentystycznym, tzn. dotyczącym przyszłości. Jeśli

GŁOS W POWIETRZU

Dramat układasz.

MAŻ

Dzięki za radę. — Zemsta za zhańbione popioły ojców moich — przeklęstwo nowym pokoleniom¹⁷² — ich wir mnie otacza — ale nie porwie za sobą. — Orle, orle, dotrzyмай obietnicy! — A teraz na dół ze mną i do jaru Św. Ignacego.

PRZECHRZTA

Już dzień bliski — nie pójdę dalej. —

MAŻ

Drogę mi znajdź — puszczę cię potem. —

PRZECHRZTA

Wśród mgły i zwalisk, cierni i popiołów gdzie mnie wleciesz? — Daruj mi, daruj. —

jednak traktować tę pokusę poetycką jako pokusę szatańską — trzeba uświadomić sobie, że od tej pokusy odwołuje się Henryk do innej, kiedy mówi: „Orle, orle, dotrzyмай obietnicy”. [przypis redakcyjny]

¹⁷²Zemsta za... popioły ojców... przeklęstwo nowym pokoleniom — słowa te zawierają cały program „ideologiczny” walki Henryka. Nie chodzi mu o „żyjących” arystokratów, lecz o zemstę za zhańbioną przeszłość. Przyszłość zaś przeklina. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Naprzód, naprzód i na dół ze mną! — Ostatnie pieśni ludu konają za nami. — ledwo gdzie jeszcze tli się pochodnia — pośród tych wyziewów bladych, tych zroszonych drzew czy widzisz cienie przeszłości — czy słyszysz te żałobne głosy? —

PRZECHRZTA

Mgła wszystko zalewa — coraz bardziej zlatujemy w dół. —

CHÓR DUCHÓW Z LASU

Płaczmy za Chrystusem, za Chrystusem wygnanym, umęczonym — gdzie Bóg nasz, gdzie kościół Jego? —

MAŻ

Prędeż, prędeż do miecza, do boju! — Ja Go wam oddam — na tysiącach krzyżów rozkrzyżuję nieprzyjaciół Jego. —

CHÓR DUCHÓW

Strześliśmy ołtarzy i pomników świętych — odgłos dzwonów na skrzydłach nosiliśmy wiernym — w dźwiękach organów były gło-

sy nasze — w połyskach szyb katedry, w cieniach jej filarów, w blaskach pucharu świętego, w błogosławieństwie Ciała Pańskiego było życie nasze. Teraz gdzie się podziejemy? —

MAŻ

Rozwidnia się coraz bardziej — ich postacie mdleją w promieniach zorzy. —

PRZECHRZTA

Tędy droga twoja, tam jaru początek. —

MAŻ

Hej! — Jezus i szabla moja! —

zrzucając czapkę i zawijając w niej pieniądze
Weź na pamiątkę rzecz i godło zarazem¹⁷³.

PRZECHRZTA

Wszak zaręczyłeś mi słowem, JW. Panie, bezpieczeństwo tego, który dziś o północy...

MAŻ

Stary szlachcic dwa razy nie powtarza słowa — Jezus i szabla moja! —

¹⁷³*rzecz i godło* — czapka wolności jest symbolem wolności, która według hr. Henryka w obozie rewolucyjnym utożsamiona jest z pieniędzmi, czyli wolnością używania. [przypis redakcyjny]

GŁOSY W KRZAKACH

Maryja i szabla nasza — niech pan nasz ży-
je! —

MAŻ

Wiara! do mnie — bądź zdrów, obywatelu!

—

Wiara! do mnie — Jezus i Maryja¹⁷⁴! —

*

Noc — krzaki — drzewa. —

PANKRACY

do swoich ludzi

Położyć się twarzą do murawy — leżeć w mil-
czeniu — ognia mi nie krzesać, nawet do fajki
— a za pierwszym strzałem skoczyć mi na po-
moc. — Jeśli strzału nie będzie, nie ruszać się
do dnia białego. —

LEONARD

Obywatelu, raz cię jeszcze zaklinam. —

PANKRACY

Ty przylep się do tej sosny i dumaj. —

¹⁷⁴W haśle *Jezus i Maryja* widzi Skwarczyńska jeden z elementów ewokowania konfederacji barskiej, w której istniał wybitny kult „imienia Jezus i kult Marii”.
[przypis redakcyjny]

LEONARD

Mnie jednego przynajmniej weź z sobą —
to pan, to arystokrata, to kłamca. —

PANKRACY

wskazuje mu ręką, by został
Stara szlachta słowa dotrzymuje czasem.

*

Komnata podłużna — obrazy dam i rycerzy porozwieszane po ścianach — w głębi filar z tarczą herbowną — MAŻ siedzi przy stoliku marmurowym, na którym lampa, para pistoletów, pałasz i zegar — naprzeciwko drugi stolik, srebrne konwie i puchary.

MAŻ

Niegdyś o tej samej porze wśród groźących niebezpieczeństw i podobnych myśli Brutusowi ukazał się geniusz Cezara¹⁷⁵. —

I ja dziś czekam na podobne widzenie. —
Za chwilę stanie przede mną człowiek bez imienia, bez przodków, bez anioła stróża — co wy-

¹⁷⁵Aluzja do podania zapisanego przez Plutarcha w *Żywocie Cezara*, według którego Brutusowi — zabójcy Cezara w obronie republiki — przed bitwą pod Filippi ukazał się duch Cezara. [przypis redakcyjny]

dobył się z nicości i znacznie może nową Epokę¹⁷⁶, jeśli go w tył nie odrzucę nazad, nie strączę do nicości. —

Ojcowie moi, natchnijcie mnie tym, co was panami świata uczyniło — wszystkie lwie serca wasze dajcie mi do piersi — powaga skroni waszych niechaj się zleje na czoło moje. — Wiara w Chrystusa i Kościół Jego, ślepa, nieubłagana, wrząca, natchnienie dzieł waszych na ziemi, nadzieja chwały nieśmiertelnej w niebie, niechaj zstąpi na mnie, a wrogów będę mordował i palił, ja, syn stu pokoleń, ostatni dziedzic waszych myśli i dzielności, waszych cnót i błędów.

Bije dwunasta.

Teraz gotów jestem. —

wstaje

SŁUGA ZBROJNY

wchodząc

JW. Panie, człowiek, który miał się stawić, przybył i czeka. —

¹⁷⁶Henryk sądzi, że „rozpoczęcie nowej Epoki” lub „odrzucenie jej w tył” to sprawa, która może rozstrzygnąć się w starciu sił ludzkich. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Niech wejdzie. —

Sługa wychodzi.

PANKRACY

wchodząc

Witam hrabiego Henryka. — To słowo „hrabia” dziwnie brzmi w gardle moim. —

siada — zrzuca płaszcz i czapkę wolności i wlepia oczy w kolumnę, na której herb wisi —

MAŻ

Dzięki ci, żeś zaufał domowi mojemu — starym zwyczajem piję zdrowie twoje. —

bierze puchar, pije i podaje PANKRACEMU

Gościu, w ręce twoje! —

PANKRACY

Jeśli się nie mylę, te godła czerwone i błękitne zowią się herbem w języku umarłych. — Coraz mniej takich znaczków na powierzchni ziemi.

pije

MAŻ

Za pomocą Bożą, wkrótce tysiące ich ujrysz. —

PANKRACY

puchar od ust odejmując

Otóż mi stara szlachta — zawsze pewna swego — dumna, uporczywa, kwitnąca nadzieją, a bez grosza, bez oręża¹⁷⁷, bez żołnierzy. — Odgrazająca się jak umarły w bajce powoźnikowi u furtki cmentarza — wierząca lub udająca, że wierzy w Boga — bo w siebie trudno wierzyć. — Ale pokażcie mi pioruny, na waszą obronę zesłane, i pułki aniołów, spuszczone z niebios. —

pije

MAŻ

Śmieję się z własnych słów. — Ateizm to stara formuła¹⁷⁸ — a spodziewałem się czegoś nowego po tobie. —

¹⁷⁷*bez oręża* — w wyd. drukowanych było pierwotnie opuszczone „bez”, co uzupełnił Czubek na podstawie rękopisu. [przypis redakcyjny]

¹⁷⁸*Ateizm to stara formuła* — por. przypis do słów Męża „Jednak to obraz twój i wszystkich twoich, i wieku twego, i teorii twojej”, wypowiedzianych w rozmowie z Filozofem w początkowych scenach Części Drugiej dramatu. Ateizm traktowany jest tu jako jeden z elementów światopoglądu materialistycznego (fr.

PANKRACY

Śmieję się z własnych słów. — Ja mam wiarę silniejszą, ogromniejszą od twojej. — Jęk przez rozpacz i boleść wydarty tysiącom tysięcy — głód rzemieślników — nędza włościan — hańba ich żon i córek — poniżenie ludzkości, ujarzmionej przesądem i wahaniem się, i bydlęcym przyzwyczajeniem — oto wiara moja — a Bóg mój na dzisiaj — to myśl moja — to potęga moja¹⁷⁹ — która chleb i cześć im rozda na wieki. —

pije i rzuca kubek

MAŻ

Ja położyłem siłę moją w Bogu, który Ojcom moim panowanie nadał. —

PANKRACY

A całe życie byłeś diabła igrzyskiem¹⁸⁰. — Zresztą zostawiam tę rozprawę teologom, jeśli

myślicieli XVIII w.), który Krasiński uważał za przestarzały i skompromitowany przez rewolucję 1789 r. [przypis redakcyjny]

¹⁷⁹*to potęga moja* — w poprzednich wyd. Bibl. Nar. brak tego zwrotu. [przypis redakcyjny]

¹⁸⁰Kleiner przypomina, że uświadamiał to sobie sam Henryk, kiedy wypowiadał słowa: „(...) ażem stał się igrzyskiem szatanów” w Części I. [przypis redakcyjny]

jaki pedant tego rzemiosła żyje dotąd w całej okolicy — do rzeczy — do rzeczy! —

MAŻ

Czegóż więc żadasz ode mnie, zbawco narodów, obywatelu—boże¹⁸¹? —

PANKRACY

Przyszedłem tu, bo chciałem cię poznać — po wtóre ocalić¹⁸². —

MAŻ

Wdzięcznym za pierwsze — drugie zdaj na szablę moją. —

¹⁸¹Kleiner widzi w słowach *obywatelu—boże* aluzję do wypowiedzianego przez saintsimonistów przekonania, że zjawi się nowy zbawca, zbawca społeczny. Powołuje się na dwa znamienne artykuły zamieszczone w marcu 1832 r. w organie saintsimonistów: „Le Globe”. [przypis redakcyjny]

¹⁸²Pankracy znał Henryka tylko ze sławy poety, nie zaś osobiście. Ocalić go zaś pragnie w myśl przekonania o szczególnych walorach poety (por. przypis do wypowiedzi Chóru Artystów w tej części dramatu — poglądy obozu rewolucyjnego w utworze Krasiński konstruował w oparciu m.in. o deklaracje ideowe saintsimonistów, którzy uważali, że każdego artystę cechuje zdolność współodczuwania problemów społecznych, a co za tym idzie, również umiejętność dostrzegania przyszłych przeznaczeń ludzkości; poeta byłby tu przykładem artysty wyjątkowo uzdolnionego w tym kierunku). [przypis redakcyjny]

PANKRACY

Szabla twoja — szkło¹⁸³, Bóg twój, mara.
— Potępionyś głosem tysięcy — opasanyś
ramionami tysięcy — kilka morgów ziemi
wam zostało, co ledwo na wasze groby wystar-
czy¹⁸⁴ — dwudziestu dni bronić się nie mo-
żecie. — Gdzie wasze działa, rynsztunki, żyw-
ność — a wręczcie, gdzie męstwo?... Gdybym
był tobą, wiem, co bym uczynił. —

MAŻ

Słucham — patrz, jakem cierpliwy. —

PANKRACY

— Ja więc, hr. Henryk, rzekłbym do Pan-
kracego: „Zgoda — rozpuszczam mój hufiec,
mój hufiec jedyny — nie idę na odsiecz Świę-
tej Trójcy — a za to zostaję przy moim imieniu

¹⁸³*Szabla twoja — szkło* — błąd druków: „Szabla twoja, Bóg twój — mara”,
co poprawił już w kolejnych wydaniach Pini na podstawie rękopisu. [przypis
redakcyjny]

¹⁸⁴*wystarczy* — w drukach: „wystarcza” — poprawił Czubek na podstawie rę-
kopisu. [przypis redakcyjny]

i dobrach¹⁸⁵, których całość warujesz mi słowem”. —

Wiele masz lat, hrabio? —

MAŻ

Trzydzieści sześć, obywatelu. —

PANKRACY

Jeszcze piętnaście lat najwięcej — bo tacy ludzie niedługo żyją — twój syn bliższy grobu niż młodości — jeden wyjątek ogromowi nie szkodzi. — Bądź więc sobie ostatnim hrabią na tych równinach — panuj do śmierci w domu naddziadów — każ malować ich obrazy i rżnąć herby. — A o tych nędzarzach nie myśl już więcej¹⁸⁶. — Niech się wyrok ludu spełni nad nikczemnikami. —

nalewa sobie drugi puchar

Zdrowie twoje, ostatni hrabio! —

¹⁸⁵Jeden z interpretatorów *Nie-Boskiej komedii*, E. Dembowski, pisał: „Na życiu domowym, rodzinnym ma zakończyć świat społeczński stary, niezdolen on już wystąpić w dziedzinie polityki i socjalnym układzie”. I dalej: „Zacisze domowe jest jeszcze stanowiskiem, na którym oparłszy się może przystać świat stary do świata postępu (...)” (*O dramacie w dzisiejszym piśmiennictwie polskim*, 1843 [w:] *Pisma*, t. III, s. 438). [przypis redakcyjny]

¹⁸⁶*nie myśl już więcej* — „już” dodane przez Czubka na podstawie rękopisu. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Obrażasz mnie każdym słowem; zda się, próbujesz, czy zdołasz w niewolnika obrócić na dzień tryumfu swego. — Przestań, bo ja ci się odwdzięczyć nie mogę. — Opatrzność mojego słowa cię strzeże. —

PANKRACY

Honor święty, honor rycerski wystąpił na scenę — zwiędły to łachman w sztandarze ludzkości. — O! Znam ciebie, przenikam ciebie — pełnyś życia, a łączysz się z umierającymi, bo chcesz się oszukać¹⁸⁷, bo chcesz wierzyć jeszcze w kasty, w kości prababek, w słowo „ojczyzna” i tam dalej — ale w głębi ducha sam wiesz, że braci twojej należy się kara, a po karze niepaamięć. —

MAŻ

Tobie zaś i twoim cóż inszego?

PANKRACY

Zwycięstwo i życie. — Jedno tylko prawo uznaję i przed nim kark schylam — tym pra-

¹⁸⁷bo chcesz się oszukać — słowa dodane przez Czubka na podstawie rękopisu.
[przypis redakcyjny]

wem świat bieży w coraz wyższe kręgi — ono jest zgubą waszą i woła teraz przez moje usta:

„Zgrzybiali, robaczywi, pełni napoju i jada, ustąpcie młodym, zgłodniałym i silnym”.

—

Ale — ja pragnę cię wyratować — ciebie jednego. —

MAŻ

Bodajbyś zginął marnie za tę litość twoją. — Ja także znam świat twój i ciebie — patrzyłem wśród cieniów nocy na płasy motłochu, po karkach którego wspinasz się do góry — widziałem wszystkie stare zbrodnie świata, ubrane w szaty świeże, nowym kołujące tańcem — ale ich koniec ten sam co przed tysiącami lat — rozpusta, złoto i krew. — A ciebie tam nie było — nie raczyłeś zstąpić pomiędzy dzieci twoje — bo w głębi ducha ty pogardzasz nimi — kilka chwil jeszcze, a jeśli rozum cię nie odbieży, ty będziesz pogardzał sam sobą. —

Nie dręcz mnie więcej. —

siada pod herbem swoim

PANKRACY

Świat mój jeszcze nie rozparł się w polu
— zgoda — nie wyrósł na olbrzyma — łaknie
dotąd chleba i wygod — ale przyjdą czasy —
*wstaje, idzie ku MĘŻOWI i opiera się na her-
bowym filarze*

Ale przyjdą czasy, w których on zrozumie
siebie i powie o sobie: „Jestem” — a nie będzie
drugiego głosu na świecie, co by mógł także
odpowiedzieć: „Jestem”. —

MAŻ

Cóż dalej? —

PANKRACY

Z pokolenia, które piastuję w sile woli mo-
jej, narodzi się plemię ostatnie, najwyższe, naj-
dzielniejsze. — Ziemia jeszcze takich nie wi-
działa mężów. — Oni są ludźmi wolnymi, pa-
nami jej od bieguna do bieguna¹⁸⁸. — Ona cała
jednym miastem kwitnącym, jednym domem

¹⁸⁸*do bieguna* — słowa dodane przez Czubka na podstawie rękopisu. [przypis redakcyjny]

szczęśliwym, jednym warsztatem bogactw i przemysłu¹⁸⁹. —

MAŻ

Słowa twoje kłamią — ale twarz twoja niewzruszona, blada, udać nie umie natchnienia.

—

PANKRACY

Nie przerywaj, bo są ludzie, którzy na klęczkach mnie o takie słowa prosili, a ja im tych słów skąpiłem. —

Tam spoczywa Bóg, któremu już śmierci nie będzie — Bóg, pracą i męką czasów odarty z zasłon — zdobyty na niebie przez własne dzieci, które niegdyś porozrzucił na ziemi, a one teraz przejrzały i dostały prawdy — Bóg ludzkości objawił się im¹⁹⁰.

¹⁸⁹Kleiner zwraca uwagę, że Pankracy „streszcza tu ideał saintsimonistów, pragnących eksploatacji ziemi całej na korzyść wszystkich ludzi”. [przypis redakcyjny]

¹⁹⁰Wywód Pankracego o Bogu, „któremu już śmierci nie będzie” (*Dieu vivant*), „Bogu ludzkości”, wiąże Kleiner z saintsimonistycznymi pomysłami religijnymi. Kleiner powołuje się na słowa kaznodziei saintsimonistycznego, Trasona („Le Globe” 12 IX 1831). A oto co przynosi wykład XIII *Doktryny Saint-Simona*: „(...) za przykładem Saint-Simona i w jego imieniu przychodzimy ogłosić, że ludzkość ma przed sobą przyszłość religijną; że religia przyszłości będzie większa, potężniejsza od wszystkich religii przeszłości; że będzie, podobnie jak religie, które ją

MAŻ

A nam przed wiekami — ludzkość przezeń
już zbawiona. —

PANKRACY

Niechże się cieszy takim zbawieniem —
nędzą dwóch tysięcy lat, upływających od Jego
śmierci na krzyżu. —

MAŻ

Widziałem ten krzyż, bluźnierco, w starym,
starym Rzymie — u stóp Jego leżały gruzy po-
tężniejszych sił niż twoje — sto bogów, twemu
podobnych, walało się w pyle, głowy skaleczo-
nej podnieść nie śmiało ku Niemu — a On
stał na wysokościach, święte ramiona wycią-
gał na wschód i na zachód, czoło święte maczał
w promieniach słońca — znać było, że jest Pa-
nem świata¹⁹¹. —

poprzedziły, *syntezą* wszystkich idei ludzkości i, co więcej, wszystkich jej spo-
sobów istnienia, że nie tylko opanuje ona porządek polityczny, ale że porządek
polityczny będzie w swojej całości instytucją religijną; żadnego już bowiem fak-
tu nie będzie się pojmować *poza Bogiem*, żaden fakt nie będzie się rozwijał *poza*
boskim prawem; dodajmy jeszcze, że religia obejmie cały świat, albowiem prawo
boskie jest powszechne” (s. 447). [przypis redakcyjny]

¹⁹¹Saintsimonistycznemu Bogu ludzkości, który niekiedy nabierał cech pante-
istycznych, hr. Henryk przeciwstawia osobowego Boga — Chrystusa, któremu

PANKRACY

Stara powiastka — pusta jak chrzest twego herbu. —

uderza o tarczę

Ale ja dawniej czytałem twe myśli. — Jeśli więc umiesz sięgać w nieskończoność¹⁹², jeśli kochasz prawdę i szukałeś jej szczerze, jeśliś człowiekiem na wzór ludzkości, nie na podobieństwo mamczynych piosneczek, słuchaj, nie odrzucaj tej chwili zbawienia. Krwi, którą oba wylejem dzisiaj, jutro śladu nie będzie — ostatni raz ci mówię — jeśliś tym, czym wydawałeś się niegdyś, wstań, porzuć dom i chodź za mną¹⁹³. —

nie próżno nadaje „arystokratyczny tytuł” Pana: Jego siła zaświadczona została już przez pokonanie pogaństwa. [przypis redakcyjny]

¹⁹²*czytałem twe myśli(...)* umiesz sięgać w nieskończoność — słowa Pankracego zdają się świadczyć o tym, że zna on Henryka zarówno ze sławy poety, jak z jego twórczości literackiej i przypisuje mu cechy, jakie saintsimoniści przypisywali „artystom” (por. przypis do wypowiedzi Chóru Artystów w Trzeczej Części dramatu). Pankracy ma nadzieję, że Henryk, któremu jako poecie-artyście „objawiona została tajemnica społecznych przeznaczeń”, przyłączy się do rewolucji, uznając jej rację oraz historyczną konieczność. [przypis redakcyjny]

¹⁹³*wstań, porzuć dom i chodź za mną* — jest to wypowiedź utrzymana w stylu wypowiedzi Chrystusa według *Ewangelii*. Pankracy zatem chce tu oddziaływać na Henryka przez stylizację, która jest bliska temu obrońcy chrześcijaństwa. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Tyś młodszym bratem szatana. —

wstaje i przechadza się wzdłuż

Daremne marzenia — kto ich dopełni? —

Adam skonał na pustyni — my nie wrócim do
raju¹⁹⁴.

PANKRACY

na stronie

Zagiąłem palec popod serce jego — trafi-
łem do nerwu poezji. —

MAŻ

Postęp, szczęście rodu ludzkiego — i ja kie-
dyś wierzyłem — ot! macie, weźcie głowę mo-
ją, byleby... Stało się. — Przed stoma laty, przed
dwoma wiekami polubowna ugoda mogła jesz-
cze... ale teraz, wiem — teraz trza mordować
się nawzajem — bo teraz im tylko chodzi o zmia-
nę plemienia. —

¹⁹⁴*my nie wrócim do raj* — jest to wyraz niewiary Henryka w możliwość zre-
alizowania „raju na ziemi”. [przypis redakcyjny]

PANKRACY

Biada zwyciężonym¹⁹⁵ — nie wahaj się —
powtórz raz tylko „biada” — i zwyciężaj z nami.
—

MAŻ

Czyś zbadał wszystkie manowce Przeznaczenia — czy pod kształtem widomym stanęło Ono u wejścia namiotu twojego w nocy i olbrzymią dłonią błogosławiło tobie — lub w dzień czyś słyszał głos Jego o południu, kiedy wszyscy spali w skwarze, a tyś jeden rozmyślał — że mi tak pewno grozisz zwycięstwem, człowiecze z gliny, jako ja, niewolniku pierwszej lepszej kuli, pierwszego lepszego cięcia?

PANKRACY

Nie łudź się marną nadzieją — bo nie drasnie mnie ołów, nie tknie się żelazo, dopóki jeden z was opiera się mojemu dziełu, a co później nastąpi, to już wam nic z tego. —

Zegar bije.

¹⁹⁵*Biada zwyciężonym* — polska forma znanego hasła rzymskiego: *Vae victis*. Słowa te miał wypowiedzieć Brennus, wódz Galów, po klęsce Rzymian nad rzeką Alią (390 r. p.n.e.). [przypis redakcyjny]

Czas szydzi z nas obu. — Jeśli znudzony
życiem, przynajmniej ocal syna swego. —

MAŻ

Dusza jego czysta, już ocalona w niebie —
a na ziemi los ojca go czeka. —

spuszcza głowę między dłonie i staje

PANKRACY

Odrzuciłeś więc? —

Chwila milczenia.

Milczysz — dumasz — dobrze — niechaj
ten duma, co stoi nad grobem. —

MAŻ

Z dala od tajemnic, które za krańcami two-
ich myśli odbywają się teraz w głębi ducha mo-
jego! — Świat cielska do ciebie należy — tucz
go jadłem, oblewaj posoką i winem — ale dalej
nie zachodź i precz, precz ode mnie! —

PANKRACY

Sługo jednej myśli i kształtów jej, pedan-
cie rycerzu¹⁹⁶, poeto, hańba tobie! — Patrz na

¹⁹⁶*pedancie rycerzu* — a więc zbyt skrupulatnie przestrzegający zasad honoru rycerskiego. [przypis redakcyjny]

mnie — myśli i kształty są woskiem palców moich. —

MAŻ

Darmo, ty mnie nie zrozumiesz nigdy — bo kaźden z ojców twoich pogrzeban z mółochem pospołu, jako rzecz martwa, nie jako człowiek z siłą i duchem. —

wyciąga rękę ku obrazom

Spojrzyj na te postacie — myśl ojczyzny, domu, rodziny, myśl, nieprzyjaciółka twoja, na ich czołach wypisana zmarszczkami — a co w nich było i przeszło, dzisiaj we mnie żyje. — Ale ty, człowiecze, powiedz mi, gdzie jest ziemia twoja? — Wieczorem namiot twój rozbijas na gruzach cudzego domu, o wschodzie go zwijas i koczujesz dalej — dotąd nie znalazłeś ogniska swego i nie znajdziesz, dopóki stu ludzi zechce powtórzyć za mną: „Chwała ojcom naszym!”

—

PANKRACY

Tak, chwała dziadom twoim na ziemi i niebie — w rzeczy samej jest na co patrzeć.

Ów, starosta, baby strzelał po drzewach¹⁹⁷
i Żydów piekł żywcem. — Ten z pieczęcią w dło-
ni i podpisem — „kanclerz” — sfalszował ak-
ta, spalił archiwa, przekupił sędziów, trucizną
przyśpieszył spadki — stąd wsie twoje, docho-
dy, potęga. — Tamten, czarniawy, z ognistym
okiem, cudzołożył po domach przyjaciół — ów
z Runem Złotym¹⁹⁸, w kolczudze¹⁹⁹ włoskiej,
znać służył u cudzoziemców — a ta pani bla-
da, z ciemnymi puklami, kaziła się z giermkim
swoim — tamta czyta list kochanka i śmieje
się, bo noc bliska — tamta, z pieskiem na ro-
bronie²⁰⁰, królów była nałożnicą. — Stąd wa-
sze genealogie bez przerwy, bez plamy. — Lu-
bię tego w zielonym kaftanie — pił i polo-

¹⁹⁷Mowa o magnacie słynnym z okrucieństw, Mikołaju Bazylim Potockim, którego krwawe „zabawy” opiewała ukraińska pieśń ludowa; stały się one także przedmiotem kilku opracowań literackich. [przypis redakcyjny]

¹⁹⁸*Runo Złote* — Order Złotego Runa, ustanowiony w r. 1430 przez Filipa III Burgundzkiego, nadawany jako jedno z najwyższych odznaczeń w monarchii habsburskiej, a także przez królów hiszpańskich. [przypis redakcyjny]

¹⁹⁹*kolczuga* — zbroja składająca się z „kolcy”, czyli połączonych z sobą kółek metalowych, wkładana na kaftan ze skóry. [przypis redakcyjny]

²⁰⁰*robron*, z fr. *robe ronde* — dosłownie: okrągła, kolista suknia o szerokiej, sztywnej spódnicy. [przypis redakcyjny]

wał z bracią szlachtą²⁰¹, a chłopów wysyłał, by z psami gonili jelenie. — Głupstwo i niedola kraju całego — oto rozum i moc wasza. — Ale dzień sądu bliski i w tym dniu obiecuję wam, że nie zapomnę o żadnym z was²⁰², o żadnym z ojców waszych, o żadnej chwale waszej. —

MAŻ

Mylisz się, mieszczański synu²⁰³. — Ani ty, ani żaden z twoich by nie żył, gdyby ich nie wykarmiła łaska, nie obroniła potęga ojców moich. — Oni wam wśród głodu rozdawali zboże, wśród zarazy stawiali szpitale — a kiedyście z trzody zwierząt wyrosli na niemowlęta, oni wam postawili świątynie i szkoły — pod-

²⁰¹Może mowa tu o Karolu ks. Radziwille, „Panie Kochanku”, zamiłowanym myśliwym. [przypis redakcyjny]

²⁰²Jak zauważa Kleiner: „Znowu Pankracy uderza w styl *Pisma Św.* — niby Mesjasz nowy zapowiada Sąd Ostateczny nad dawnym światem — i niby parafrazuje słowa hymnu *Dies irae*, że «nic nie będzie niepomszczonego» (*Nil inultum remanebit*)”. [przypis redakcyjny]

²⁰³*mieszczański synu* — w słowach tych znajduje wyraz przekonanie, że „dworska” filozofia materialistyczna XVIII wieku, wywierając wpływ na mentalność mieszczan i łącząc się z ich dążeniami emancypacyjnymi, doprowadziła w efekcie do rewolucji francuskiej 1789 r. Na przekonaniu o tym, że toczy się śmiertelna walka między dwoma ideałami etycznymi: mieszczańskim i feudalnym opiera się m.in. struktura tragizmu *Nie-Boskiej komedii*. [przypis redakcyjny]

czas wojny tylko zostawiali doma, bo wiedzieli, żeście nie do pola bitwy. —

Słowa twoje łamią się na ich chwale, jak dawniej strzały pohańców²⁰⁴ na ich świętych pancerzach — one ich popiołów nie wzruszą nawet — one zaginą jak skowyczenia psa wściekłego, co bieży i pieni się, aż skona gdzie na drodze. — A teraz czas już tobie wynieść z domu mego. — Gościu, wolno puszczam ciebie. —

PANKRACY

Do widzenia na okopach Świętej Trójcy.

A kiedy wam kul zabraknie i prochu...

MAŻ

To się zbliżym na długość²⁰⁵ szabel naszych. — Do widzenia. —

PANKRACY

Dwa orły z nas — ale gniazdo twoje strzaskane piorunem. —

²⁰⁴Henryk nawiązuje tu do tradycji „przedmurza chrześcijaństwa”, dodając sobie blasku jako nowy obrońca wiary przodków. [przypis redakcyjny]

²⁰⁵długość — w poprzednich wyd. Bibl. Nar.: „odległość”. [przypis redakcyjny]

bierze płaszcz i czapkę wolności

Przechodząc próg ten, rzucam nań przeklęstwo, należne starości. — I ciebie, i syna twego poświęcam zniszczeniu. —

MAŻ

Hej, Jakubie!

JAKUB *wchodzi.*

Odprowadzić tego człowieka aż do ostatnich chat moich na wzgórzu. —

JAKUB

Tak mi Panie Boże dopomóż! —

wychodzi

CZEŚĆ CZWARTA²⁰⁶

Od baszt Świętej Trójcy²⁰⁷ do wszystkich szczytów skał, po prawej, po lewej, z tyłu i na przodo-

²⁰⁶Część czwarta poprzedzona jest epigrafem: „*Bottomless perdition*”, Milton. („Bezdenne zguba, bezdenne potępienie”). Jest to cytat z *Raju utraconego* Milтона. Słowa te wiążą się z wizją świata, historii i losu ludzkiego zawartą w dramacie. W *Nie-Boskiej komedii* znalazła odzwierciedlenie dość złożona koncepcja tragizmu, łącząca się ściśle z wizją historii charakterystyczną dla Krasińskiego i pozwalająca określić jego utwór mianem „chrześcijańskiej tragedii o ludzkim buncie”. Osią tej koncepcji jest przekonanie o istnieniu nieusuwalnych sprzeczności na różnych płaszczyznach rzeczywistości. Z tego powodu nierozstrzygnięty pozostaje spór między hr. Henrykiem a Pankracym. Jeden z nich uosabia tragizm ginącej klasy (arystokracji, szlachty), skazanej na zagładę, lecz zarazem zobowiązanej moralnie do podjęcia walki o wartości związane z historią tej klasy. Krasiński podkreśla wzniosłość owej walki, z drugiej zaś strony nie szczędzi słów krytyki szlachcie i w ogóle klasom posiadającym za występki popełnione w przeszłości, jak również za obecną duchową małość (widać to m.in. w przeciwstawieniu hr. Henryka reszcie zgromadzonych w okopach Świętej Trójcy). Pankracy natomiast reprezentuje tragizm rewolucji, która swą słuszość znajduje w krzywdzie uciśnionych przez wieki mas, lecz jest zarazem zbrodniczą jako bunt i jako próba samozbawienia, a ponadto pociąga za sobą rozlew krwi i zniszczenie. Ta ostatnia okoliczność sprawia, że Pankracy na progu zwycięstwa sam wątpi w sens swego dzieła, co stanowi dodatkowy rys tragiczny w rysunku tej postaci. Obie racje, wcielone w postaci Henryka i Pankracego, posiadają charakter obiektywnej konieczności i to właśnie decyduje o tragicznym napięciu między nimi. W okresie pisania tego dramatu Krasiński uważał, że człowiek ma prawo do buntu, prawo, które mieści się w boskim planie świata — lecz jako element nieboski, przynoszący tragiczne starcie i konieczną zagładę. Racje obu ścierających się stron są dialektycznie splecione, a zarazem znoszą się wzajemnie; są to racje cząstkowe, jednostronne. Dlatego obaj ich przedstawiciele muszą zginąć, racje cząstkowe muszą zostać zniesione przez jedyną wyższą rację całościową, reprezentowaną przez Boga (dochodzi, tu, do głosu popularne w tym czasie w Europie

dzie leży mgła śnieżysta, blada, niewzruszona, milcząca, mara oceanu, który niegdyś miał brzegi swoje, gdzie te wierzchołki czarne, ostre, szarpane, i głębokości swoje, gdzie dolina, której nie widać, i słońce, które jeszcze się nie wydo-
było. —

Na wyspie granitowej, nagiej, stoją wieże zamku, wbite w skałę pracą dawnych ludzi i zrosłe ze skałą jak pierś ludzka z grzbietem u Centaura²⁰⁸. — Ponad nimi sztandar się wznosi, najwyższy i sam jeden wśród szarych błękitów.

Powoli śpiące obszary budzić się zaczną — w górze słycać szумы wiatrów — z dołu pro-

myślenie na zasadzie triady Hegłowskiej: teza + antyteza = synteza; ciekawe, że Henryk ginie skacząc w mroczną przepaść Boga, zaś Pankracy porażony boskim światłem). Ten ostateczny triumf Boga jest jednak przedstawiony w aurze finalnej katastrofy, Apokalipsy: Bóg—mściciel karze za bunt i pychę, lecz nie można mieć pewności, czy przynosi zbawienie ludzkości, czy jej ostateczną zagładę (por. M. Janion, *Zygmunt Krasiński. Debiut i dojrzałość*, Warszawa 1962, s.226–232). [przypis redakcyjny]

²⁰⁷*baszty Świętej Trójcy* — Kleiner przypomina, że tę wołyńską warownię widział Krasiński w r. 1825 „i w liście do Ojca z dnia 26 września 1825 opisał malowniczo, jak wynurza się z mgły jesiennej”. [przypis redakcyjny]

²⁰⁸*Centaur* — w mit. gr. istota o końskim ciele, lecz z ludzkim torsem i głową w miejsce szyi i głowy końskiej. [przypis redakcyjny]

mienie się cisną — i kra z chmur pędzi po tym morzu z wyziewów. —

Wtedy inne głosy, głosy ludzkie, przymieszają się do tej znikomej burzy i niesione na mglistych bałwanach, roztrącają się o stopy zamku. —

Widna przepaść wśród obszarów, co pękły nad nią. —

Czarno tam w jej głębi, od głów ludzkich czarno — dolina cała zarzucona głowami ludzkimi, jako dno morza głazami. —

Słońce ze wzgórzów²⁰⁹ na skały wstępuje — w złocie unoszą się, w złocie roztapiają się chmury, a im bardziej nikną, tym lepiej słyszać wrzaski, tym lepiej dojrzeć można tłumy, płynące u dołu. —

Z gór podniosły się mgły — i konają teraz po nicościach błękitu. — Dolina Świętej Trójcy obsypana światłem migającej broni i Lud

²⁰⁹ze wzgórzów — dziś: ze wzgórz. [przypis edytorski]

ciągnie zewsząd do niej jak do równiny Ostatniego Sądu²¹⁰. —

Katedra w zamku Świętej Trójcy. —

Panowie, senatory, dygnitarze siedzą po obu stronach, każdy pod posągiem jakiego króla lub rycerza — za posągami tłumy szlachty — przed wielkim ołtarzem w głębi ARCYBISKUP w krześle złotonym, z mieczem na kolanach — za ołtarzem CHÓR KAPŁANÓW. — MAŻ stoi w progu przez chwilę, potem zaczyna iść powoli ku Arcybiskupowi ze sztandarem w ręku. —

CHÓR KAPŁANÓW

Ostatnie sługi Twoje, w ostatnim kościele²¹¹ Syna Twego, błagamy Cię za czią ojców naszych. — Od nieprzyjaciół wyratuj nas, Pannie!

²¹⁰*równiny Ostatniego Sądu* — komentatorzy zgodnie stwierdzają, że miejsce to sugeruje, iż ma nastąpić koniec świata, poprzedzony Sądem Ostatecznym. [przypis redakcyjny]

²¹¹*w ostatnim kościele* — ostatni kościół poza obrębem murów warowni był już zburzony. Katedra jest więc ostatnim kościołem. Jak pisze Kleiner: „Jest to katedra fikcyjna. Okopy Świętej Trójcy naprawdę mają tylko ruiny kościółka, w którym bohatercko broniła się niegdyś garstka konfederatów barskich”. [przypis redakcyjny]

PIERWSZY HRABIA

Patrz, z jaką dumą spogląda na wszystkich.

—

DRUGI HRABIA

Myśli, że świat podbił. —

TRZECI HRABIA

A on się tylko nocą przedarł przez obóz chłopów. —

PIERWSZY HRABIA

Sto trupów położył, a dwieście swoich stracił²¹². —

DRUGI HRABIA

Nie dajmy, by go wodzem obrali.

MAŹ

klęka przed ARCYBISKUPEM

U stóp twoich składam zdobycz moją. —

ARCYBISKUP

Przypasz miecz ten, błogosławiony niegdyś ręką Świętego Floriana²¹³. —

²¹²*stracił* — w wyd. Czubka i poprzednich Bibl. Nar.: „utracił”. [przypis redakcyjny]

²¹³*Świętego Floriana* — św. Florian, jeden z patronów Polski, przedstawiany jest na obrazach i w rzeźbie jako żołnierz, stąd skojarzenie go z rzemiosłem rycerskim. [przypis redakcyjny]

GŁOSY

Niech żyje hr. Henryk — niech żyje!

ARCYBISKUP

I przyjmę ze znakiem Krzyża Św. dowództwo w tym zamku, ostatnim państwie naszym — wolą wszystkich mianuję cię wodzem. —

GŁOSY

Niech żyje — niech żyje! —

GŁOS JEDEN

Nie pozwalam²¹⁴. —

INNE GŁOSY

Precz — precz — za drzwi! — Niech żyje Henryk! —

MAŻ

Jeśli kto ma co do zarzucenia mnie, niechaj wystąpi, wśród tłumu się nie kryje. —

Chwila milczenia.

Ojcze, szablę tę biorę i niech mi Bóg zrządzi zgon prędko, za wczesny, jeśli nią ocalić was nie zdołam. —

²¹⁴*Nie pozwalam* — odzywa się, jak pisze Kleiner, „w tej chwili ostatecznej” głos anarchii szlacheckiej, usiłującej odwołać się do prawa *liberum veto*. [przypis redakcyjny]

CHÓR KAPŁANÓW

Daj mu siłę — daj mu Ducha Świętego,
Panie! — Od nieprzyjaciół wyratuj nas, Panie!

MAŻ

Teraz przysięgnijcie wszyscy, że chcecie bro-
nić wiary i czci przodków waszych — że głód
i pragnienie umorzy was do śmierci, ale nie do
hańby — nie do poddania się — nie do ustą-
pienia choćby jednego z praw Boga waszego
lub waszych²¹⁵. —

GŁOSY

Przysięgamy. —

ARCYBISKUP *klęka i krzyż wznosi. Wszyscy
klękają.*

CHÓR

Krzywoprzysięzca gniewem Twoim niech
obarczon będzie! — Bojaźliwy gniewem Two-
im niech obarczon będzie! — Zdrajca gnie-
wem Twoim niech obarczon będzie! —

²¹⁵*praw Boga waszego lub waszych* — a więc hr. Henryk jawnie przyznaje się, że w programie jego walki zawiera się nie tylko obrona chrześcijaństwa i „cnót przodków”, ale też przywilejów arystokracji. [przypis redakcyjny]

GŁOSY

Przysięgamy. —

MAŻ

dobywa miecza

Teraz obiecuję wam sławę — u Boga wy-
proście zwycięstwo. —

otoczony tłumem wychodzi

*

Jeden z dziedzińców Świętej Trójcy. — MAŻ
— HRABIOWIE — BARONY — KSIĄŻĘTA — *księ-
ża — szlachta.*

HRABIA

na stronę odprowadza MEŻA

Jakże — wszystko stracone? —

MAŻ

Nie wszystko — chyba że wam serca za-
braknie przed czasem. —

HRABIA

Przed jakim czasem?

MAŻ

Przed śmiercią. —

BARON

odprowadza go w inszą stronę

Hrabio, podobno widziałeś się z tym okropnym człowiekiem. — Będzież on miał litości choć trochę nad nami, kiedy się dostaniem w ręce jego? —

MAŻ

Zaprawdę ci mówię, że o takiej litości żaden z ojców twoich nie słyszał — zowie się szubienica. —

BARON

Trza się bronić jak można. —

MAŻ

Co Książę mówi? —

KSIĄŻĘ

Parę słów na boku. —

odchodzi z nim

To wszystko dobre jest dla gminu, ale między nami oczywistym jest, że się oprzeć nie zdołamy. —

MAŻ

Cóż więc pozostaje? —

KSIAŻĘ

Obrano cię wodzem, a zatem do ciebie należy rozpocząć układy. —

MAŻ

Ciszej — ciszej! —

KSIAŻĘ

Dlaczego? —

MAŻ

Boś, Mości Książę, już na śmierć zasłużył.

—

odwraca się do tłumu

Kto wspomni o poddaniu się, ten śmiercią karany będzie. —

BARON, HRABIA, KSIAŻĘ

razem

Kto wspomni o poddaniu się, ten śmiercią karany będzie. —

WSZYSCY

Śmiercią — śmiercią — *vivat!*

Wychodzą.

*

Krużganek na szczycie wieży. — MĄŻ, —
JAKUB.

MĄŻ

Gdzie syn mój²¹⁶?

JAKUB

W wieży północnej usiadł na progu starego więzienia i śpiewa proroctwa²¹⁷. —

MĄŻ

Najmocniej osadź basztę Eleonory — sam nie ruszaj się stamtąd i co kilka minut patrzaj lunetą na obóz buntowników. —

JAKUB

Warto by, tak mi Panie Boże dopomóż, dla zachęty rozdać naszym po szklance wódki. —

MĄŻ

Jeśli potrzeba, każ otworzyć nawet piwnice naszych hrabiów i książąt. —

²¹⁶*syn mój* — w poprzednich wyd. Bibl. Nar.: „mój syn”. [przypis redakcyjny]

²¹⁷Kleiner zwraca uwagę, że folklor i literatura znają „postaci niewidomych obdarzonych darem jasnowidzenia i proroctwa, jak np. świadomy przyszłości Tejrezjasz w podaniach Hellady”. [przypis redakcyjny]

JAKUB *wychodzi.* — MAŻ *wchodzi kilkoma schodami wyżej, pod sam sztandar, na płaski taras.* —

Całym wzrokiem oczu moich, całą nienawiścią serca obejmuję was, wrogi. — Teraz już nie marnym głosem, nie²¹⁸ mdłym natchnieniem będę walczył z wami, ale żelazem i ludźmi, którzy mnie się poddali. —

Jakże tu dobrze być panem, być władcą²¹⁹ — choćby z łoża śmierci spoglądać na cudze wole, skupione naokoło siebie, i na was, przeciwników moich, zanurzonych w przepaści, krzyczących z jej głębi ku mnie, jak potępieni wołają ku niebu. —

Dni kilka jeszcze, a może mnie i tych wszystkich nędzarzy, co zapomnieli o wielkich ojcach swoich, nie będzie — ale bądź co bądź — dni kilka jeszcze pozostało — użyję ich rozkoszy

²¹⁸Słowo *nie* dodał Czubek na podstawie rękopisu. [przypis redakcyjny]

²¹⁹*dobrze być panem, być władcą* — Kleiner przypuszcza, że na wypowiedź tę mogła wpłynąć scena z dramatu Fryderyka Schillera *Sprzysiężenie Fieska*, w której Fiesko wygłasza monolog o rozkoszach władzy książęcej. Wiadomo, że Krasiński interesował się dramatem Schillera. [przypis redakcyjny]

mej kwoli²²⁰ — panować będę — walczyć będę — żyć będę. — To moja pieśń ostatnia! —

Nad skałami zachodzi słońce w długiej, czarnej trumnie z wyziewów. — Krew promienista zewsząd leje się na dolinę. — Znaki wieszczę zgonu mojego, pozdrawiam was szczerzym, otwartym sercem, niż kiedykolwiek wprzód witałem obietnice wesela, ułudy, miłości. —

Bo nie podłą pracą, nie podstępem, nie przemyśłem²²¹ doszedłem końca życzeń moich — ale nagle, znienacka, tak, jakom marzył zawždy.

I teraz tu stoję na pograniczach snu wiecznego wozem tych wszystkich, co mi wczoraj jeszcze równymi byli. —

*

Komnata w zamku, oświecona pochodniami — ORCIO siedzi na łożu — MAŻ wchodzi i składa broń na stole.

²²⁰*kwoli* — dla; archaiczna forma pochodząca ze skrócenia wyrażenia „ku woli”.
W formie skróconej: gwoli, kwoli lub k’woli. [przypis redakcyjny]

²²¹*przemysłem* — przemyślnością, podstępem. [przypis redakcyjny]

MAŻ

Sto ludzi zostawić na szanćcach — reszta niech odpocznie po tak długiej bitwie. —

GŁOS ZA DRZWIAMI

Tak mi Panie Boże dopomóż! —

MAŻ

Zapewne słyszałeś wystrzały, odgłosy naszej wycieczki — ale bądź dobrej myśli, dziecię moje, nie przepadniemy jeszcze ni dzisiaj, ni jutro. —

ORCIO

Słyszałem, ale to nie tknęło mi serca — huk przeleciał i nie ma go więcej — co innego w dreszcz mnie wprawia, Ojczy.

MAŻ

Lękałeś się o mnie. —

ORCIO

Nie — bo wiem, że twoja godzina nie nadeszła jeszcze.

MAŻ

Sami jesteśmy — ciężar spadł mi z duszy na dzisiaj, — bo tam w dolinie leżą ciała pobi-

tych wrogów. — Opowiedz mi wszystkie myśli
twoje — będę ich słuchał, jak dawniej w domu
naszym. —

ORCIO

Za mną, za mną, Ojczy — tam straszny sąd
co noc się powtarza. —

*idzie ku drzwiom skrytym w murze i otwiera
je*

MAŻ

Gdzie idziesz? — Kto ci pokazał to przej-
ście? — Tam lochy wiecznie ciemne, tam gniją
dawnych ofiar kości. —

ORCIO

Gdzie oko twoje, zwyczajne słońcu²²², nie
dowidzi — tam duch mój stąpać umie. — Ciem-
ności, idźcie do ciemności! —

zstępuje

*

²²²oko (...) zwyczajne słońcu — w wyd. III: „słońca”, co jest prawdopodobnie pomyłką drukarską, poprawioną przez Czubka, którą to poprawkę wprowadził też Kleiner. [przypis redakcyjny]

*Lochy podziemne*²²³ — kraty żelazne, kajdany, narzędzia do tortur, połamane, leżące na ziemi. — MAŻ z pochodnią u stóp głazu, na którym ORCIO stoi.

MAŻ

Zejdź, błagam cię, zejdź do mnie. —

ORCIO

Czy nie słyszysz ich głosów, czy nie widzisz ich kształtów?

MAŻ

Milczenie grobów — a światło pochodni na kilka stóp tylko rozświeca przed nami.

ORCIO

Coraz już bliżej — coraz już widniej — idą spod ciasnych sklepień jeden po drugim i tam zasiadają w głębi.

²²³*Lochy podziemne* — Kleiner zwraca uwagę, że taką scenerię „chętnie wprowadzała literatura sensacyjna”, przede wszystkim romanse grozy. Tu jednak chodzi nie tylko o wywołanie nastroju grozy. To podziemie, w którym odbywa się sąd duchów nad Henrykiem, to przecież lochy więzienne z salą tortur, nieodłączny rekwizyt feudalnego zamku-warowni. [przypis redakcyjny]

MAŻ

W szaleństwie twoim potępienie moje —
szalejesz, dziecię — i siły moje niszczysz, kiedy
mi ich tyle potrzeba. —

ORCIO

Widzę duchem blade ich postacie, poważ-
ne, kupiące się na sąd straszny. — Oskarżony
już nadchodzi i jako mgła płynie. —

CHÓR GŁOSÓW

Siłą nam daną — za męki nasze, my, nie-
gdyś przykuci, smagani, dręczeni, żelazem rwa-
ni, trucizną pojeni, przywaleni cegłami i żwi-
rem, dręczmy i sądźmy, sądźmy i potępiajmy²²⁴
— a kary Szatan się podejmie. —

MAŻ

Co widzisz? —

ORCIO

Oskarżony — oskarżony — ot, załamał dło-
nie. —

MAŻ

Kto on jest? —

²²⁴sądźmy, sądźmy i potępiajmy — powtórzenie słowa „sądźmy” wprowadzone przez Piniego i Czubka na podstawie rękopisu. [przypis redakcyjny]

ORCIO

Ojcze — Ojcze!

GŁOS JEDEN

Na tobie się kończy ród przeklęty — w tobie ostatnim²²⁵ zebrał wszystkie siły swoje i wszystkie namiętności swe, i całą dumę swoją, by skończyć. —

CHÓR GŁOSÓW

Za to, żeś nic nie kochał²²⁶, nic nie czcił prócz siebie, prócz siebie i myśli twych, potępion jesteś — potępion na wieki. —

MAŻ

Nic dojrzeć nie mogę, a słyszę spod ziemi, nad ziemią, po bokach westchnienia i żale, wyroki i groźby. —

²²⁵*Na tobie się kończy ród przeklęty* — słowa Henryka z Części III: „ostatni dziedzic waszych myśli i dzielności, waszych cnót i błędów” uzyskują tu niejako sankcję pozaziemską, hr. Henryk uznany zostaje za upostaciowanie ginącej klasy — arystokracji, jego upadek równa się zagładzie całej klasy. [przypis redakcyjny]

²²⁶*Za to, żeś nic nie kochał* — słowa zwrócone do Henryka są sformulowaniem zarzutów pod adresem całej arystokracji. Kleiner przytacza słowa o arystokracji z listu Krasieńskiego do Reeve’a: „Przeminiemy wszyscy jako pył, dla niczego nie uczuwszy podziwu, nic realnego nie ukochawszy, a znienawidziwszy wiele” (list z 6 I 1833, *Correspondance*, t. II, s. 28). [przypis redakcyjny]

ORCIO

On teraz podniósł głowę, jako ty, Ojcze, kiedy się gniewasz — i odparł dumnym słowem, jako ty, Ojcze, kiedy pogardzasz. —

CHÓR GŁOSÓW

Daremno — daremno — ratunku nie ma dla niego ni na ziemi, ni w niebie.

GŁOS JEDEN

Dni kilka jeszcze chwały ziemskiej, znikomej, której mnie i braci moich pozbawili nadziei twoje — a potem zaginiesz ty i bracia twoi — i pogrzeb wasz jest bez dzwonów żałoby — bez łkania przyjaciół i krewnych — jako nasz był kiedyś na tej samej skale boleści. —

MAŻ

Znam ja was, podłe duchy, marne ogniki, latające wśród ogromów anielskich. —
idzie kilka kroków naprzód

ORCIO

Ojcze, nie zapuszczaj się w głąb — na Chrystusa imię święte zaklinam cię, Ojcze. —

MAŻ

wraca

Powiedz, powiedz, kogo widzisz? —

ORCIO

To postać²²⁷ —

MAŻ

Czyja?

ORCIO

To drugi ty jesteś — cały blady — spętany
teraz męczą cię — słyszę jęki twoje²²⁸ —

pada na kolana

Przebacz mi, Ojczy — Matka pośród nocy
przyszła i kazała...

mdleje

²²⁷*To postać* — Kleiner poprawił na: „Ta postać”, uważając wersję rękopisu i wszystkich następnych wydań za omyłkę i wyjaśniając swoje stanowisko we *Wstępie* w uwagach o tekście (s. XLII). Argumenty jednak Kleinera w tym przypadku nie są zupełnie przekonujące. [przypis redakcyjny]

²²⁸*To drugi ty jesteś...* — Kleiner za Pinim wysuwa przypuszczenie, że „przy kształtowaniu tej sceny pewnej podniety użyczyła nowela Prospera Marimeego *Wizja Karola XI* (drukowana w r. 1829 w czasopiśmie „Revue de Paris”, a w r. 1833 pomieszczona w tomie pt. *Mozaika*): król szwedzki Karol XI ma niesamowitą wizję przyszłego sądu nad jednym ze swych potomków i jego ścięcia”. Stwierdza jednak Kleiner, że koncepcje obu tych sądów są bardzo odmienne. [przypis redakcyjny]

MAŻ

chwytą go w objęcia

Tego nie dostawało²²⁹. — Ha! dziecię własne przywiodło mnie do progu piekła! — Mario! — nieubłagany duchu — Boże! i Ty, druga Maryjo, do której modliłem się tyle! —

Tam poczyna się nieskończoność mąk i ciemności. — Nazad! — muszę jeszcze walczyć z ludźmi — potem wieczna walka. —

ucieka z synem

CHÓR GŁOSÓW

w oddali

Za to, żeś nic nie kochał, nic nie czcił prócz siebie, prócz siebie i myśli twych, potępion jesteś — potępion na wieki. —

*

Sala w zamku Świętej Trójcy. — MAŻ, kobiety, dzieci, kilku starców i hrabiów klęczących u stóp jego — OJCIEC CHRZESTNY stoi w środku sali — tłum w głębi — zbroje zawieszzone, gotyckie filary, ozdoby, okna. —

²²⁹nie dostawało — brakowało. [przypis edytorski]

MAŻ

Nie — przez syna mego — przez żonę nieboszczkę moją, nie — jeszcze raz mówię — nie. —

GŁOSY KOBIECE

Zlituj się — głód pali wnętrzości nasze i dzieci naszych — dniem i nocą strach nas pożera. —

GŁOSY MĘŻCZYŹN

Jeszcze pora — słuchaj pośła — nie odsyłaj pośła. —

OJCIEC CHRZESTNY

Całe życie moje obywatelskim było i nie zważam na twoje wyrzuty, Henryku. — Jeśli się podjął urzędu poselskiego, który w tej chwili sprawuję, to że znam wiek mój i cenić umiem całą wartość jego. — Pankracy jest reprezentantem obywatelem, że tak rzekę...

MAŻ

Precz z oczu moich, stary. —

na stronie do JAKUBA

Przyprowadź tu oddział naszych. —

JAKUB *wychodzi* — *kobiety powstają i płaczą.*
— *mężczyźni się oddalają o kilka kroków.*

BARON

Zgubiłeś nas, Hrabio. —

DRUGI

Wypowiadamy ci posłuszeństwo. —

KSIĄŻĘ

Sami ułożymy z tym zacnym obywatelem
warunki poddania zamku. —

OJCIEC CHRZESTNY

Wielki mąż, który mnie przysłał, obiecuje
wam życie, bylebyście przyłączyli się do niego
i uznali dążenie wieku. —

KILKA GŁOSÓW

Uznajemy — uznajemy. —

MAŻ

Kiedyście mnie wezwali, przysięgłem zgi-
nąć na tych murach — dotrzymam i wy wszy-
scy zginiecie wraz ze mną. —

Ha! chce się wam żyć jeszcze! —

Ha! zapytajcie ojców waszych, po co gnę-
bili i panowali! —

do HRABIEGO

A ty czemu uciskałeś poddanych? —

do drugiego

A ty czemu przepędziłeś wiek młody na kartach i podróżach daleko od Ojczyzny? —

do innego

Ty się podliłeś wyższym, gardziłeś niższymi. —

do jednej z kobiet

Dlaczegoż dzieci nie wychowała sobie na obrońców — na rycerzy? — Teraz by ci się zdały na coś. — Aleś kochała Żydów, adwokatów²³⁰ — proś ich o życie teraz. —

staje i wyciąga ramiona

Czego się tak śpieszycie do hańby — co was tak nęci, by upodlić wasze ostatnie chwile? — Naprzód raczej ze mną, naprzód, Mości Panowie, tam gdzie kule i bagnety — nie tam gdzie szubienica i kat milczący, z powrozem w dłoni na szyje wasze. —

²³⁰*A ty czemu uciskałeś poddanych?... etc.* — zarzuty, stawiane przez Pankracego w rozmowie z Henrykiem pod adresem arystokracji, hr. Henryk powtarza, uzupełniając je „przestępstwami” świeższej daty. [przypis redakcyjny]

KILKA GŁOSÓW

Dobrze mówi — na bagnety! —

INNE GŁOSY

Kawałka chleba już nie ma. —

KOBIECE GŁOSY

Dzieci nasze, dzieci wasze! —

WIELE GŁOSÓW

Poddać się trzeba — układy — układy! —

OJCIEC CHRZESTNY

Obiecuję wam całość, że tak rzekę, nietykalność osób i ciał waszych. —

MAŻ

przybliża się do OJCA CHRZESTNEGO i chwytą go za piersi

Święta osobo posła, idź skryć siwą głowę pod namioty przechrztów i szewców, bym ją krwią twoją własną nie zmazał. —

Wchodzi oddział zbrojnych²³¹ z JAKUBEM.

²³¹*oddział zbrojnych* — w poprzednich wyd. Bibl. Nar.: „zbrojny”. [przypis redakcyjny]

Na cel mi wziąć to czoło zorane zmarszczkami marnej nauki — na cel tę czapkę wolności, drżącą od tchnienia słów moich na tej głowie bez mózgu. —

OJCIEC CHRZESTNY *się wymyka.*

WSZYSCY

razem

Związać go — wydać Pankracemu! —

MAŻ

Chwila jeszcze, Mości Panowie! — Chodzi od jednego żołnierza do drugiego. Z tobą, zda mi się, wdzierałem się na góry za dzikim zwierzem — pamiętasz, wyrwałem cię z przepaści.

do innych

Z wami rozbiłem się na skałach Dunaju — Hieronimie, Krzysztofie, byliście ze mną na Czarnym Morzu. —

do innych

Wam odbudowałem chaty zgorzałe. —

do innych

Wyście uciekli do mnie od złego pana. —
A teraz mówcie — pójdziecie za mną czy zo-
stawicie mnie samego, ze śmiechem na ustach,
żem wpośród tylu ludzi jednego człowieka nie
znalazł²³²? —

WSZYSCY

Niech żyje hr. Henryk — niech żyje! —

MAŻ

Rozdać im, co zostało wędliny i wódki —
a potem na mury! —

WSZYSCY ŻOŁNIERZE

Wódki — mięsa — a potem na mury! —

MAŻ

Idź z nimi, a za godzinę bądź gotów do wal-
ki. —

JAKUB

Tak mi Panie Boże dopomóż! —

²³²Wyście uciekli do mnie od złego pana... — Kleiner objaśnia, że scena ta jest „wzorowana na śmierci Wallensteina Schillera: Wallenstein w podobny sposób stara się działać na uczucia żołnierzy, którzy chcą go opuścić”. Powołuje się przy tym na studia S. Dobrzyckiego i K. Kobzdaja (Kazimierza Kolbuszewskiego).
[przypis redakcyjny]

GŁOSY KOBIECE

Przeklinamy cię za niewiniątka nasze! —

INNE GŁOSY

Za ojców naszych. —

INNE GŁOSY

Za żony nasze. —

MAŻ

A ja was za podłość waszą. —
*wychodzi*²³³

*

*Okopy Świętej Trójcy. — Trupy naokoło —
działa potrzaskane — broń leżąca na ziemi. —
Tu i ówdzie biegną żołnierze — MAŻ oparty o sza-
niec, JAKUB przy nim.*

MAŻ

szablę chowając do pochwy

Nie ma rozkoszy, jak grać w niebezpieczeń-
stwo i wygrywać zawždy, a kiedy nadejdzie prze-
grać — to raz jeden tylko. —

²³³*Wychodzi* — objaśnienie to dodał Czubek na podstawie rękopisu. [przypis redakcyjny]

JAKUB

Ostatnimi naszymi nabojami skropieni odstąpili, ale tam w dole się gromadzą i niedługo wrócą do szturmu — darmo, nikt losu przeznaczonego nie uszedł, od kiedy świat światem.

MAŻ

Nie ma już więcej kartaczy? —

JAKUB

Ani kul, ani lotek²³⁴, ani śrutu — wszystko się przebiera nareszcie. —

MAŻ

A więc syna mi przyprowadź, bym go raz jeszcze uściskał. —

JAKUB *odchodzi.*

Dym bitwy zamglił oczy moje — zda mi się, jakby dolina wzdymała się i opadała nazad — skały w sto kątów łamią się i krzyżują — dziwnym szykiem także ciągną myśli moje. —

siada na murze

Człowiekiem być nie warto — Aniołem nie warto. — Pierwszy z Archaniołów po kilku

²³⁴*lotka, lojtka* (z niem.) — gruby śrut lub mała kula. [przypis redakcyjny]

wiekach, tak jak my po kilku latach bytu, uczuł nudę w sercu swoim i zapragnął potężniejszych sił. — Trza być Bogiem lub nicością. —

JAKUB *przychodzi z ORCIEM.*

Weź kilku naszych, obejdź sale zamkowe i pędź do murów wszystkich, co spotkasz. —

JAKUB

Bankierów i hrabiów, i książąt. —

odchodzi

MAŻ

Chodź, synu — połóż tu rękę swoją na dłoni mojej — czołem ust moich się dotknij — czoło matki twojej niegdyś było takiej samej bieli i miękkości. —

ORCIO

Słyszałem głos jej dzisiaj, nim zerwali się męże twoi do broni — słowa jej płynęły tak lekko jak wonie, i mówiła: „Dziś wieczorem zasiądziesz przy mnie”. —

MAŻ

Czy wspomniała choćby imię moje? —

ORCIO

Mówiła: „Dziś wieczorem czekam na syna mego”. —

MAŻ

na stronie

U końca drogi czyż opadnie mnie siła? —
Nie daj tego, Boże! — Za jedną chwilę odwa-
gi masz mnie więźniem twoim przez wieczność
całą. —

głośno

O synu, przebacz, zem ci dał życie — roz-
stajemy się — czy wiesz, na jak długo? —

ORCIO

Weź mnie i nie puszczaj — nie puszczaj —
ja cię pociągnę za sobą. —

MAŻ

Różne drogi nasze — ty zapomnisz o mnie
wśród chórów anielskich, ty kropli rosy nie
rzucisz mi z góry²³⁵. — O Jerzy — Jerzy! —
O synu mój! —

²³⁵ty kropli rosy nie rzucisz mi z góry — Kleiner dopatruje się tu aluzji do przy-
powieści ewangelicznej o bogaczu, który po śmierci znajdując się w piekle prosi
o kroplę rosy Łazarza spoczywającego na łonie Abrahama. [przypis redakcyjny]

ORCIO

Co za krzyki! — Drzę cały — coraz groźniej — coraz bliżej — huk dział i strzelb się rozlega — godzina ostatnia, przepowiedziana, ciągnie ku nam. —

MAŻ

Śpieszaj, śpieszaj, Jakubie! —

Orszak hrabiów i książąt przechodzi przez dolny dziedziniec — JAKUB z żołnierzami idzie za nim.

GŁOS JEDEN

Daliście odłamki broni i bić się każecie. —

GŁOS DRUGI

Henryku, ulituj się! —

TRZECI

Nie gnaj nas słabych, zgłodniałych ku murom! —

INNE GŁOSY

Gdzie nas pędzą — gdzie?

MAŻ

do nich

Na śmierć. —

do syna

Tym uściskiem chciałbym się z tobą połączyć na wieki — ale trza mi w inszą stronę.

ORCIO *pada, trafiony kulą.*

GŁOS W GÓRZE

Do mnie, do mnie duchu czysty — do mnie, synu mój! —

MAŻ

Hej! do mnie, ludzie moi! —

dobywa szabli i przykłada do ust leżącego

Klinga szklanna²³⁶ jak wprzód — oddech i życie uleciały razem. — Hej! tu — naprzód — już się wdarli na długość szabli mojej — nazad, w przepaść, syny wolności! —

Zamieszanie i bitwa.

*

²³⁶*Klinga szklanna* — dowód braku oddechu, który nie zamglił, nie zaparował gładkiej powierzchni szabli. [przypis redakcyjny]

Insza strona okopów — słychać odgłosy walki
— JAKUB *rozciągnięty na murze* — MAŻ *nadbiega, krwią oblany.*

MAŻ

Cóż ci jest, mój wierny, mój stary? —

JAKUB

Niech ci czart odpłaci w piekle upór twój
i męki moje. — Tak mi Panie Boże dopomóż!
—

umiera

MAŻ

rzucając płaszcz

Niepotrzebnyś mi dłużej — wyginęli moi,
a tamci klęcząc wyciągają ramiona ku zwycięzcom
i bełkocą o miłosierdzie! —

spoziera naokoło

Nie nadchodzą jeszcze w tę stronę — jeszcze
czas — odpocznijmy chwilę. — Ha! już się
wdarli na wieżę północną — ludzie nowi się
wdarli na wieżę północną — i patrzą, czy gdzie
nie odkryją hrabiego Henryka. — Jestem tu
— jestem — ale wy mnie sądzić nie będziecie.

— Ja się już wybrałem w drogę — ja stąпам
ku sądowi Boga. —

*staje na odtamku baszty, wiszącym nad samą
przepaścią*

Widzę ją całą czarną, obszarami ciemności
płynącą do mnie, wieczność moją bez brzegów,
bez wysep, bez końca, a pośrodku jej Bóg, jak
słońce, co się wiecznie pali — wiecznie jaśnie-
je²³⁷ — a nic nie oświeca. —

krokiem dalej się posuwa

Biegna, zobaczyli mnie — Jezus, Maryja!
— Poezjo, bądź mi przeklęta²³⁸, jako ja sam
będę na wieki! — Ramiona, idźcie i przerzy-
najcie te wały!

skacze w przepaść

*

Dziedziniec zamkowy. — PANKRACY — LE-
ONARD — BIANCHETTI *na czele tłumów* — *przed*

²³⁷Henryk ginąc ma wizję. Boga jako blasku, jasności — palącej i wiecznej, a więc podobnie groźnej jak wizja oślepiająca Pankracego. [przypis redakcyjny]

²³⁸Poezjo... — przekleństwo rzucone na poezję w chwili klęski dowodzi, że marzenia o sławie, które go pchnęły do podjęcia walki, traktuje Henryk jako jeden z pomysłów poetyckich, uważa, że poezja doprowadziła go do upadku. [przypis redakcyjny]

*nimi przechodzą HRABIOWIE, KSIĄŻĘTA, z żona-
mi i dziećmi, w tańcach. —*²³⁹

PANKRACY

Twoje imię? —

HRABIA

Krzysztof na Volsagunie. —

PANKRACY

Ostatni raz go wymówiłeś — a twoje?

KSIĄŻĘ

Władysław, pan Czarnolasu. —

PANKRACY

Ostatni raz go wymówiłeś — a twoje?

BARON

Aleksander z Godalberg. —

PANKRACY

Wymazane spośród żyjących — idź! —

²³⁹Kleiner uważa, że scena ta jest „wzorowana na wyrokach trybunałów rewolucyjnych z czasów rewolucji francuskiej”. Komentarz w wyd. Libery i Sawrymowicza do tej informacji dorzuca jeszcze następującą uwagę: „ale Pankracy występuje tu jako dyktator, nie jako sędzia rewolucyjny. W tym ujęciu Krasiński ukazuje swój pogląd, że rewolucja doprowadzi do nowej arystokracji i nowego ucisku. Wymowny dowód, że Krasiński nie pojmuje możliwości istnienia innego ustroju niż feudalny”. Ostatni wniosek wydaje się zbyt pośpieszny i ogólny. [przypis redakcyjny]

BIANCHETTI

do LEONARDA

Dwa miesiące nas trzymali, a nędzny rząd
armat i lada jakie parapety²⁴⁰. —

LEONARD

Czy dużo ich tam jeszcze? —

PANKRACY

Oddaję ci wszystkich — niech ich krew
płynie dla przykładu świata — a kto z was mi
powie, gdzie Henryk, temu daruję życie. —

RÓŻNE GŁOSY

Zniknął przy samym końcu. —

OJCIEC CHRZESTNY

Staję teraz jako pośrednik między tobą a nie-
wolnikami twoimi — tymi przezacnego rodu
obywatelami, którzy, wielki człowiecze, klucze
zamku Św. Trójcy złożyli w ręce twoje.

PANKRACY

Pośredników nie znam tam, gdzie zwycię-
żyłem siłą własną. — Sam dopilnujesz ich śmier-
ci. —

²⁴⁰*parapety* (z fr. *parapet*, wł. *parapetto* — osłona piersi) — występy w murach obronnych osłaniające walczących. [przypis redakcyjny]

OJCIEC CHRZESTNY

Całe życie moje obywatelskim było, czego są dowody niemałe, a jeśli się połączył z wami, to nie na to, bym własnych braci szlachtę...

PANKRACY

Wziąć starego doktrynera²⁴¹ — precz; w jedną drogę z nimi! —

Żołnierze otaczają OJCA CHRZESTNEGO i niewolników.

Gdzie Henryk? — czy kto z was nie widział go żywym lub umarłym? — Wór pełny złota za Henryka — choćby za trupa²⁴² jego! —

Oddział zbrojnych schodzi z murów.

A wy nie widzieliście Henryka? —

NACZELNIK ODDZIAŁU

Obywatelu wodzu, udałem się za rozkazem generała Bianchetti ku stronie zachodniej szan-
ców, zaraz na początku wejścia naszego do for-
tecy, i na trzecim zakręcie bastionu ujrzałem

²⁴¹*doktryner* — wyznawca jakiejś teorii, w jej stosowaniu nie liczący się z rzeczywistością, jednostronny i ciasny. [przypis redakcyjny]

²⁴²*trupa* — tak w wyd. III. W poprzednich i rękopisie, „trup”. [przypis redakcyjny]

człowieka rannego i stojącego bez broni przy ciele drugiego. — Kazałem podwoić kroku, by schwytać — ale nim zdążyliśmy, ów człowiek zszedł trochę niżej, stanął na głazie chwiejącym się i patrzył chwilę obłąkanym wzrokiem — potem wyciągnął ręce jak pływacz²⁴³, który ma dać nurka, i pchnął się z całej siły naprzód — słyszeliśmy wszyscy odgłos ciała spadającego po urwiskach — a oto szabla, znaleziona kilka kroków dalej. —

PANKRACY

biorąc szablę

Ślady krwi na rękojeści — poniżej herb jego domu. —

To pałasz hrabiego Henryka — on jeden spośród was dotrzymał słowa. — Za to chwała jemu, gilotyna wam. —

Generale Bianchetti, zatrudnij się zburzeniem warowni i dopełnieniem wyroku. —

Leonardzie! —

wstępuje na basztę z LEONARDEM

²⁴³*pływacz* — dziś: pływak. [przypis edytorski]

LEONARD

Po tylu nocach bezsennych powinien być odpocząć, mistrzu — znać strudzenie na rysach twoich. —

PANKRACY

Nie czas mi jeszcze zasnąć, dziecię, bo dopiero połowa pracy dojdzie końca swojego z ich ostatnim westchnieniem. — Patrz na te obszary — na te ogromy, które stoją w poprzek między mną a myślą moją — trza zaludnić te puszcze — przedrać te skały — połączyć te jeziora — wydzielić grunt każdemu, by we dwójnasób tyle życia się urodziło na tych równinach, ile śmierci teraz na nich leży. — Inaczej dzieło zniszczenia odkupionym nie jest²⁴⁴. —

LEONARD

Bóg Wolności sił nam podda. —

²⁴⁴Wypowiedź Pankracego interpretowana jest przez wyd. Libery i Sawrymowicza jako „ocena wyników rewolucji, w której Krasieński podkreśla brak elementów twórczych i płynącą stąd bezradność zwycięzców w obliczu konieczności budowania nowego świata”. Jednakże wypowiedź Pankracego nie upoważnia do takich wniosków. Plan odbudowy „dzieła zniszczenia” jest wprawdzie bardzo ogólnikowy, ale, jak słusznie zauważa Kleiner, „Pankracy idzie torem planów santsimonistycznych eksploataowania ziemi”. [przypis redakcyjny]

PANKRACY

Co mówisz o Bogu — ślisko tu od krwi ludzkiej. — Czyjaż to krew? — Za nami dzieżińce zamkowe — sami jesteźmy, a zda mi się, jakoby tu był ktoś trzeci. —

LEONARD

Chyba to ciało przebite. —

PANKRACY

Ciało jego powiernika — ciało martwe — ale tu duch czyjś panuje — a ta czapka — ten sam herb na niej — dalej, patrz, kamień wystający nad przepaścią — na tym miejscu serce jego pękło. —

LEONARD

Bledniesz²⁴⁵, mistrzu. —

PANKRACY

Czy widzisz tam wysoko — wysoko? —

LEONARD

Nad ostrym szczytem widzę chmurę pochylą, na której dogasają promienie słońca. —

²⁴⁵*Bledniesz* — w wyd. II, a także u Czubka i w poprzednich wyd. Bibl. Nar.: „Bledniejesz”. [przypis redakcyjny]

PANKRACY

Znak straszny pali się na niej. —

LEONARD

Chyba cię myli wzrok²⁴⁶. —

PANKRACY

Milion ludu słuchało mnie przed chwilą —
gdzie jest lud mój? —

LEONARD

Słyszysz ich okrzyki — wołają ciebie —
czekają na ciebie. —

PANKRACY

Plotły kobiety i dzieci, że się tak zjawić ma,
lecz dopiero w ostatni dzień²⁴⁷. —

²⁴⁶Fakt, że wizja Chrystusa nie została dostrzeżona przez drugiego przedstawiciela rewolucji, że zatem nie został on tą wizją zniszczony, spowodowała takie próby interpretacji zakończenia, że nie jest ono bynajmniej jednoznaczne z końcem świata, z ostateczną zagładą ludzkości. E. Dembowski pisał np.: „A jeśli wódz ludu, Pankracy, kona spozierając na krzyż, to nie kona sprawa ludowa, tylko jej przewodca, który nie był jeszcze ideałem ewangelicznego umiłowania sprawy. Skonał więc, a w jego miejsce tchnący taką miłością, jakiej Chrystus nauczał, wstąpi cały lud w braterskości żyjący. To znaczenie wyrazów ostatnich Pankracego i *Nie-Boskiej komedii*: „Galilae vicisti”. W nich pojęcie zupełnej reformy społecznej, którą zwycięstwo żywiołów ludowych sprawi” (*Pisma*, t. III, s. 443).
[przypis redakcyjny]

²⁴⁷Kobiety i dzieci (ten zwrot użyty przez Pankracego jako określenie istot o niesamodzielnym sposobie myślenia) powtarzały słowa *Ewangelii* o zjawieniu się Chrystusa, gdy „się wypełnią czasy narodów”. „Tak zjawić się ma” — owo „tak”

LEONARD

Kto? —

PANKRACY

Jak słup śnieżnej jasności, stoi ponad przepaściami — oburącz wspart na krzyżu, jak na szabli mściciel. — Ze splecionych piorunów korona cierniowa.

LEONARD

Co się z tobą dzieje? co tobie jest? —

PANKRACY

Od błyskawicy tego wzroku chyba mrze, kto żyw. —

LEONARD

Coraz to bardziej rumieniec zbiega ci z twarzy — chodźmy stąd — chodźmy — czy słyszysz mnie? —

odnosi się do charakteru zjawiska, które widzi Pankracy. W *Ewangeli* odpowiedni werset brzmi: „A wtedy ujrzą Syna Człowieczego przychodzącego w obłoku z mocą wielką i majestatem” (*Ewangelia św. Łukasza*, 21, 27). Dalsza jednak stylizacja zjawy Chrystusa idzie nie za przekazami *Ewangeli*, lecz apokaliptycznej wizji św. Jana. W wizjach tych elementy światła, białości, blasku odgrywają znaczną rolę. Np. „ujrzałem (...) w pośrodku siedmiu świeczników złotych kogoś podobnego Synowi Człowieczemu, obleczonego w długą do stóp szatę i przewiązanego na piersi pasem złotym. A głowa jego i włosy były lśniące jako wełna biała i jako śnieg, a oczy jego jako płomień ognia” (*Objawienie św. Jana*, I, 13–14). [przypis redakcyjny]

PANKRACY

Położ mi dłonie na oczach — zadław mi pięściami źrenice — oddziel mnie od tego spojrzenia, co mnie rozkłada w proch. —

LEONARD

Czy dobrze tak? —

PANKRACY

Nędzne ręce twe — jak u ducha bez kości i mięsa — przejrzyste jak woda — przejrzyste jak szkło — przejrzyste jak powietrze. — Widzę wciąż! —

LEONARD

Oprzyj się na mnie. —

PANKRACY

Daj mi choć odrobinę ciemności! —

LEONARD

O mistrzu mój! —

PANKRACY

Ciemności — ciemności! —

LEONARD

Hej! obywatele — hej! bracia — demokra-
ty, na pomoc! — Hej! ratunku — pomocy —
ratunku! —

PANKRACY

Galilae, vicisti! ²⁴⁸

²⁴⁸*Galilae, vicisti!* — Galilejczyku, zwyciężyłeś. Słowa przypisywane cesarzowi Julianowi Apostacie (361–363 n. e.), który miał je wypowiedzieć w chwili śmierci, uznając zwycięstwo chrześcijaństwa; chciał je bowiem w czasie swego panowania stłumić i przywrócić pogaństwo zmodernizowane w duchu neoplatońskim. Zakończenie dramatu Krasińskiego wywołało wiele kontrowersyjnych komentarzy i interpretacji. Mickiewicz w kursie III swych paryskich wykładów o literaturze słowiańskiej uznał finał Nie-Boskiej komedii za szczególnie wzniosły. Kilkanaście lat później inny wykładowca literatury, Leon Zienkowicz (Tegoż, *Wizerunki polityczne literatury polskiej*, Lipsk 1867, t.I, s.151), w tejże scenie dostrzegł na rozkaz poety dokonaną rękami boskimi zemstę na zwycięskich masach rewolucyjnych, tak nienawistnych autorowi jako arystokracie. Tym śladem podążyła S. Skwarczyńska, krytykując zakończenie ze stanowiska postępowego katolicyzmu za w najwyższym stopniu niewłaściwe „klasowe zaangażowanie Boga” (Tejże, *Leona Schillera trzy opracowania teatralne Nie-Boskiej komedii w dziejach jej inscenizacji w Polsce*, Warszawa 1959, s.26). Na gruncie tych kontrowersji powstał spór o to, czy zakończenie jest organiczną częścią dramatu, czy częścią odrębną, dodaną do wcześniej ukształtowanej całości i nieprzystającą do niej. Odczytanie koncepcji tragizmu, wpisanej w *Nie-Boską komedię* pozwala dostrzec organiczność wszystkich części utworu (por. przypis początkowy do Części IV). Do głosów interpretujących sens finału dramatu w latach czterdziestych XIX w. można dodać jeszcze komentarz cytowanego niem. krytyka, A. Junga. Pisał on: „Arystokratyzm (...) demokratyzm (...), krótko mówiąc: Mąż i Pankracy, szlachta i Napoleon padają tu jeden po drugim, aby z obu stron ustąpić miejsca owym liberalnym zasadom XIX wieku, które wprawdzie nie znalazły sobie jeszcze miejsca w świecie, swego organizmu światowego, ale które muszą je znaleźć wówczas, kiedy rozpoznają swój błąd w zapoznaniu religii. Albowiem tylko przez religię —

stacza się w objęcia LEONARDA i kona

to jest właściwy cel świata i najgłębszy sens naszego utworu — świat się odmłodzi, tak jak z niej wyszedł, i ona jest właśnie tą skałą, której zaprawdę nie poruszą bramy piekielne, i w niej jedynie zdrowa liberalna zasada znajduje porękę swego zwycięstwa. Ale do natury naszego utworu, do jego dantejskiego charakteru i narodowego sposobu wyrażania przynależy to, że to katolicyzm przynosi ludom wolność i nowy ustrój, czego autor taktownie niemal nie wypowiada, ale ku czemu wszystko zmierza, i co możemy określić jako element Lamenesowski [tj. w duchu pism Felicité Laménais] w tym wspaniałym poemacie” (s. 30). [przypis redakcyjny]

Wszystkie zasoby Wolnych Lektur możesz swobodnie wykorzystywać, publikować i rozpowszechniać pod warunkiem zachowania warunków licencji i zgodnie z Zasadami wykorzystania Wolnych Lektur.

Ten utwór jest w domenie publicznej.

Wszystkie materiały dodatkowe (przypisy, motywy literackie) są udostępnione na Licencji Wolnej Sztuki 1.3.

Fundacja Nowoczesna Polska zastrzega sobie prawa do wydania krytycznego zgodnie z art. Art.99(2) Ustawy o prawach autorskich i prawach pokrewnych. Wykorzystując zasoby z Wolnych Lektur, należy pamiętać o zapisach licencji oraz zasadach, które spisaliśmy w Zasadach wykorzystania Wolnych Lektur. Zapoznaj się z nimi, zanim udostępnisz dalej nasze książki.

E-book można pobrać ze strony: <http://wolnelektury.pl/katalog/lektura/nieboska-komedia/>

Tekst opracowany na podstawie: Zygmunt Krasiński, Nie-Boska komedia, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, wyd. 8 zmien., Wrocław 1965

Wydawca: Fundacja Nowoczesna Polska

Publikacja zrealizowana w ramach projektu Wolne Lektury (<http://wolnelektury.pl>). Reprodukacja cyfrowa wykonana przez Bibliotekę Narodową z egzemplarza pochodzącego ze zbiorów BN.

Opracowanie redakcyjne i przypisy: Aleksandra Sekuła, Olga Sutkowska.

Okładka na podstawie: Portret dziecięcy Zygmunta Krasińskiego (1812-1859) w stroju polskim z szablą ojca, Riesener, Henri Francois (1767-1828), domena publiczna

ISBN 978-83-288-0409-8

Wesprzyj Wolne Lektury!

Wolne Lektury to projekt fundacji Nowoczesna Polska – organizacji pożytku publicznego działającej na rzecz wolności korzystania z dóbr kultury.

Co roku do domeny publicznej przechodzi twórczość kolejnych autorów. Dzięki Twojemu wsparciu będziemy je mogli udostępnić wszystkim bezpłatnie.

Jak możesz pomóc?

Przeznacz 1% podatku na rozwój Wolnych Lektur: Fundacja Nowoczesna Polska, KRS 0000070056.

ZYGMUNT KRASIŃSKI *Nie-Boska komedia* **212**
Dołącz do Towarzystwa Przyjaciół Wolnych Lektur i pomóż nam rozwijać bibliotekę.

Przeznacz darowiznę na konto: *szczegóły na stronie Fundacji*